

Анна
Гудима
Анна
Шаповалова

Феномен Тараса
Шевченка в
культурному і
гуманітарному
просторі України і
світу

Навчальний
посібник

**Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
Кафедра історії української літератури, теорії літератури
та літературної творчості**

*Анна ГУДИМА
Анна ШАПОВАЛОВА*

**ФЕНОМЕН ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
В КУЛЬТУРНОМУ І ГУМАНІТАРНОМУ ПРОСТОРИ
УКРАЇНИ І СВІТУ**

Навчальний посібник

Київ – 2023

Рецензентки:

д-р філол. наук, проф., завідувачка кафедри історії української літератури, теорії літератури та літературної творчості Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Оксана Сліпушко**;

д-р філол. наук, доцентка, ст. наук. співробітниця Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України **Ірина Приліпко**

Рекомендовано до друку Вченою радою Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 5 від 26 грудня 2022 року).

Гудима А., Шаповалова А. Феномен Тараса Шевченка в культурному і гуманітарному просторі України і світу : навчальний посібник. Київ, 2023. 178 с.

Зміст

<i>Передмова</i>	5
ЧАСТИНА 1. Тарас Шевченко і Київський університет у розмаїтті зв'язків: духовних, наукових, професійних, політичних	8
Т. Шевченко і Київська археографічна комісія.....	8
Т. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство.....	17
<i>Контрольні запитання</i>	22
Список використаних джерел.....	22
ЧАСТИНА 2. Дискурс України в історіософії Т. Шевченка	24
Шевченкова концепція України на тлі викликів національного буття доби.....	24
Мотив історичної слави в поетичній творчості.....	38
Мотив історичної спадкоємності нації в поезіях 1837–1850 років.....	48
Поняття поневолення і рабства в художній свідомості Т. Шевченка.....	61
Шевченків погляд на російську воєнщину в його поезії і прозі.....	69
<i>Контрольні запитання</i>	81
Список використаних джерел.....	82
ЧАСТИНА 3. Аксиологія. Екзистенційно-етичні мотиви у творчості Тараса Шевченка	85
Концепт свободи як волі у поетичній творчості Тараса Шевченка.....	85
Концепт «добро» в аксіосфері Т. Шевченка: джерела та семантика.....	97
Естетичні засади творчості Тараса Шевченка: концепція краси.....	116
Моральна краса і моральна потворність у рецепції Т. Шевченка.....	129
<i>Контрольні запитання</i>	139
Список використаних джерел.....	139
ЧАСТИНА 4. Сучасна боротьба за українську державність і творчість Т. Шевченка	142
Т. Шевченко на барикадах, або як Поет став одним із майданівців...	142
Творчість Т. Шевченка та російсько-українська війна.....	150
Т. Шевченко та українська мова як один із засобів боротьби та захисту ідентичності.....	158
Необхідність популяризації творчості Т. Шевченка у світі.....	164
Національний імператив і творчість Т. Шевченка.....	170
<i>Контрольні запитання</i>	177
Список використаних джерел.....	177
Бібліографія вміщених праць.....	178

Передмова

Про Т. Шевченка – символа України і національного генія – створено чималу бібліотеку шевченкознавчих текстів. Занурюватися в Шевченків художній світ, пізнавати його світогляд, історіософію, аксіологію захопливо, адже написані ним тексти володіють непроминальними смислами, а визначена митцем мета – досягнення незалежності України, суверенності буття українського народу – є дороговказом для багатьох поколінь українців, у тому числі й тепер.

Т. Шевченко – гігант поезії, геніальний майстер слова і знавець людської душі (С. Єфремов); «велетень у царстві людської культури» (І. Франко). Його поезію визнано розкішною за своєю красою. При цьому про що б він не писав, які б сюжети не опрацьовував, вони повсякчас набувають проукраїнського змісту. Шевченкова творчість – україноцентрична і водночас виявляє загальнолюдський засяг, глибоко етичне спрямування думки.

За показною простотою його текстів – велика глибина смислів і надзвичайна, ні з чим незрівнянна енергетика. Як слушно відзначив В. Шевчук, Т. Шевченко «силою свого дивовижного генія творив поезію різнорегістрову, яка може читатися на різних рівнях кількома читаннями, залежно від ступеня розвитку та сприймальної системи читача, тим-то його поезія зацікавлює і простий розум, і середній, і вишуканого інтелектуала».

Саме під пером Т. Шевченка українська мова набула такої ошатності і випрацьованості, що вже не могло бути жодних сумнівів щодо майбутнього українського письменства. Завдяки безмежній відданості Україні та її народові в поєднанні з поетичним генієм Шевченкове поетичне слово перетворилося «на охоронну, рятівну силу нації» (В. Мовчанюк).

Т. Шевченко – всебічно обдарована особистість: геніальний поет, безмір талановитий художник, неперевершений гравер, прозаїк, драматург, етнограф і фольклорист, скульптор, професійний геолог і укладач «Букваря».

Його життя – це втілення неймовірної за своїми зигзагами, стартовою і фінальною позначками, злетами і падіннями, людської долі. Попри власний життєвий успіх, своє життя він підпорядковував і узгоджував із потребами і болями свого поневоленого українського народу, адже відчував особисту відповідальність за українське буття і його майбутнє. І все це продовжує надихати дослідників до прочитання Шевченкового доробку і осягнення його феномену.

Своїм життям Т. Шевченко найперше вчить беззастережної синівської любові до Батьківщини, працювати заради України та її прославлення. І ці імперативи, авжеж, незмінно залишаються на часі для кожного покоління українців. «О доле моя, моя країно!» – промовляє поет, виявляючи свою відданість Україні та українському народові.

Винятковою є його роль за внеском у національне відродження українців у час, коли, здавалося б, українців уже було повністю упокорено, а їхню національну волю ампутовано. Відтак, Т. Шевченка визнано творцем української нації. Його поезія поєднала всіх українців, незалежно від їхніх звань і станів, а його ім'я стало символом національної єдності (Т. Комаринець). Для них Т. Шевченко накреслив єдиноможливу перспективну стратегію на майбутнє: «Розкуйтеся» і «братайтеся!» Саме завдяки йому Україна почала вислизати із загарбницьких лабет, здавалося б, всесильної імперії, розвінчуючи яку, на противагу, Т. Шевченко утверджував ідею України як самостійного політичного суб'єкта.

Він затаврував національних зрадників – пристосуванців і перевертнів. А народові показав його поки приховану, приспану духовну потугу і національну гідність та міць, століттями проявлювану на страх ворогів, у пробудження яких він беззастережно вірив. Тому його називають і будителем свого народу.

Замість того, щоб писати за інерцією (вже готовим зразком), створюваною його попередниками в новій українській літературі, що породжувала уявлення про неї як про провінційне явище, або ж вирушити у

плавання літературою російською, згідно з численними порадами його критиків, – Т. Шевченко береться перти проти рожна, що було його життєвою позицією. А ще стояння на засадах правди та віра у її торжество, безмірна любов до України спонукали його ствердити: «Встане Україна!» Т. Шевченкові йшлося про національне самопізнання – національного коріння, правдивої історії, її героїв та антигероїв, і водночас самопізнання – на людському рівні – відшукування «образу Божого» в людині.

Таким чином пропонований посібник «Феномен Тараса Шевченка в культурному і гуманітарному просторі України і світу» торкається низки актуальних питань: *взаємозв'язків поета з Київським університетом* (розділ «Тарас Шевченко і Київський університет у розмаїтті зв'язків: духовних, наукових, професійних, політичних» А. Гудими), *історіософії митця* (розділи «Шевченкова концепція України на тлі викликів національного буття доби», «Мотив історичної слави в поетичній творчості», «Мотив історичної спадкоємності нації в поезіях 1837–1850 років», «Поняття поневолення і рабства в художній свідомості Т. Шевченка», «Шевченків погляд на російську воєнщину в його поезії і прозі» А. Гудими), *аксіології* (розділи «Концепт свободи як волі у поетичній творчості Тараса Шевченка», «Концепт “добро” в аксіосфері Т. Шевченка: джерела та семантика» А. Шаповалової), *екзистенційно-етичних мотивів* (розділ «Естетичні засади творчості Тараса Шевченка: концепція краси» А. Шаповалової, розділ «Моральна краса і моральна потворність у рецепції Т. Шевченка» А. Гудими), *сучасної боротьби за українську державність* (розділи «Т. Шевченко на барикадах, або як Поет став одним із майданівців», «Творчість Т. Шевченка та російсько-українська війна», «Т. Шевченко та українська мова як один із засобів боротьби та захисту ідентичності», «Необхідність популяризації творчості Т. Шевченка у світі», «Національний імператив і творчість Т. Шевченка» А. Шаповалової).

ЧАСТИНА 1. Київський університет і Т. Шевченко
у розмаїтті зв'язків: духовних, наукових, професійних, політичних

Т. ШЕВЧЕНКО І КИЇВСЬКА АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

«Коли б то Бог дав мені притулиться до універ[ситету], дуже добре було б...» [16, 34] – писав Т. Шевченко до М. Костомарова на початку 1847 р.

Саме з Київським університетом Т. Шевченко пов'язував свої плани на подальше життя в Києві по закінченні навчання в Академії мистецтв. Тож, коли наприкінці 1846 р. в Університеті звільнилася вакансія вчителя малювання (пішов у відставку Капітон Павлов), митець доклав усіх зусиль, щоб цю вакансію посісти.

На його користь свідчили найкраща в тому часі мистецька освіта, те, що він був учнем К. Брюллова, якнайкраще зарекомендував себе, понад рік співпрацюючи з Київською археографічною комісією. Позаяк на цю вакансію претендували ще троє художників: П. Шлейфер, І. Буяльський, Й. Габерцеттель (академік Петербурзької академії мистецтв), митець також зобов'язувався, окрім викладання живопису, безкоштовно виконувати граверні роботи в літографічній майстерні, що існувала при Університеті. 27 листопада він подав клопотання на ім'я куратора Київського учбового округу О. Траскіна про заміщення посади. А також заручився підтримкою княжни В. Рєпніної, що доводилася родичкою міністра народної освіти князя С. Уварова. Зрештою, після трьохмісячного розгляду питання воно було вирішене на користь Т. Шевченка. Митець планував поєднувати працю викладача і співробітника Київської археографічної комісії, а тому 10 грудня звернувся з відповідним проханням до генерал-губернатора Д. Бібікова.

21 лютого міністр С. Уваров листом до О. Траскіна повідомив про призначення Т. Шевченка на посаду вчителя малювання в Київському університеті.

13 березня М. Костомаров сповістив Т. Шевченкові радісну новину: «Доки, братіку, сидітимеш у тій цареградській гостиниці? Приїзди у Київ, я запевне дізнався, що тебе вже наставлено наставником малярського іскуства в університеті св. Володимира...» (цитуюмо за [12, 242]). А проте, уже за п'ять днів розпочалося слідство у справі Кирило-Мефодіївського братства...

Ведучи мову про Шевченкові зв'язки з Київським університетом, наразі зосередимося на прижиттєвих, що зачіпають два сюжети: щодо його співпраці з Київською археографічною комісією та участі в Кирило-Мефодіївському братстві.

...

У березні 1845 р. Т. Шевченко отримав звання художника, завершивши навчання в Петербурзькій академії мистецтв. Негайно після цього він вирушив до України, і вже після певної мандрівки рідною землею 21 квітня прибув до Києва, де й був прописаний. Упродовж квітня-травня 1845 р. митець зустрівся з М. Максимовичем та П. Кулішем, що надалі відіграють у його житті помітну роль.

Уже в червні цього року за рекомендацією М. Максимовича розпочалася співпраця митця з Київською археографічною комісією, що спершу неофіційно доручила Т. Шевченкові зробити малюнки історичних пам'яток у Чернігівській і Полтавській губерніях, а з 10 грудня 1845 р. він був зарахований до Комісії як її дійсний член.

Співпраця Т. Шевченка з цією науковою установою, згодом визнаною найавторитетнішою в другій половині XIX ст. і «відіграла видатну роль в історії українського національного відродження» [5, 5], повністю відповідала його глибоким зацікавленням українською історією.

Ще 1840 р. М. Максимович склав проект статуту і обґрунтування потреби створення наукового історичного товариства при Київському університеті, що були подані генерал-губернаторові Д. Бібікову. Після трирічного зволікання, розуміючи важливість вивчення історії та археології

України, той таки звернувся з відповідним листом до міністра внутрішніх справ Л. Перовського. Але пропонував підпорядкувати комісію його канцелярії. Зрештою, 8 грудня 1843 р. відбулося офіційне відкриття Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, що діяла при київському генерал-губернаторі (київсько-подільсько-волинському). Метою її діяльності були дослідження в галузі історії, археології, етнографії, фольклористики. Ініціаторами створення наукового історичного товариства були професори Київського університету, зокрема його перший ректор М. Максимович. Розміщувалася вона у приміщенні Київського університету.

У час праці там Т. Шевченка її очолював правитель канцелярії генерал-губернатора Д. Бібікова М. Писарєв, а головну роботу виконували професори Університету М. Іванишев (як діловод Комісії), М. Максимович, В. Домбровський, О. Ставровський, В. Чехович, О. Селін, М. Костомаров, членом Комісії був і П. Куліш, що вчителював у Києво-Подільському дворянському училищі.

Т. Шевченко здійснив **три відрядження** за дорученням Київської археографічної комісії.

Перше – влітку-восени 1845 р. – задля вивчення і змалювання історичних пам'яток на Чернігівщину і Полтавщину. Спершу відвідав Густинський монастир поблизу Прилук (червень), збудований «коштом і працею нещасного гетьмана Самойловича 1674 р.» («Музыкант»), віддавши шану похованому там князю М. Репніну. Т. Шевченко виконав там три акварелі «В Густині. Церква Петра і Павла», «В Густині. Трапезна церква», «Брама в Густині. Церква св. Миколая», на яких відобразив стан тамтешніх споруд і реставраційні роботи. Побував у Яготині, Лубнах, Пирятині, Ромнах, Миргороді, Веселому Подолі, Хоролі, Березовій Рудці, Ісківцях та ін. Біограф письменника П. Зайцев із цього приводу писав: «Як захопило Шевченка вивчення Гетьманщини, це видно з того, що він оглянув величезну кількість місцевостей, і коли б зібрати до купи назви всіх полтавських сіл і урочищ, що

в них він побував, ми мали б довжелезні реєстри. Вивчав він тоді батьківщину з якоюсь ненаситною жадобою» [3, 170].

Особливо плідною виявилася його робота в Полтаві та в Переяславі. Зокрема в Полтаві написав малюнок «Воздвиженський монастир у Полтаві» (збудований 1650 р. полковником М. Пушкарем), акварель «Будинок І. П. Котляревського у Полтаві».

У Переяславі (де мешкав у знайомого лікаря А. Козачковського) Т. Шевченко виконав низку акварелей: «Кам'яний хрест св. Бориса», «Михайлівська церква в Переяславі», «Вознесенський собор в Переяславі», «В Переяславі. Церква Покрови». При цьому прикметно, що, змалювавши Вознесенський собор, споруджений коштом І. Мазепи, Успенську церкву (збудовану 1760 р.) на місці тієї, в якій Б. Хмельницький присягав на вірність царю 1654 р., митець малювати не захотів, в «Археологічних записках» пояснюючи це погано виконаними реставраційними роботами, хоча все ж інтер'єр залишився в первісному вигляді [15, 213]. Насправді «справа тут не в поганій реставрації церкви, а в ставленні Шевченка до тієї події, з якою для нього асоціювався цей собор. На цьому прикладі можна побачити, що Шевченко не просто відтворював історичний ландшафт, а він його творив, моделював власне українським самобутнім кодом» [9, 153].

Не лише пам'ятки козацької старовини Т. Шевченко майстерно зобразив у часі свого наукового відрядження, але й давньої доби: згадаємо виконане митцем зображення половецьких скульптур «Краєвид з кам'яними бабами».

Улітку 1845 р. він взяв участь в археологічних розкопках М. Іванишева скіфського кургану Переп'ятихи (кін. 7 ст до н. е.) на Київщині.

Упродовж вересня Т. Шевченко відвідав Чигирин (резиденцію гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та П. Дорошенка) і Суботів (де змалював «Чигиринський дівочий монастир», «Чигирин з суботівського шляху»; виконав сепію «Кам'яні хрести в Суботові», акварелі «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в

Суботіві», «Чигирин з суботівського шляху», «Кам'яні хрести в Суботіві»; «Капличка» (ще частина робіт була втрачена)); Мотронинський монастир, що часто опинявся у вирі історичних подій (акварель «Мотрин монастир») і Холодний Яр – осередок гайдамацького руху.

Висока якість виконаних Т. Шевченком малюнків (історичних пам'яток Чернігівщини і Полтавщини), що були належно оцінені, послужила підставою до його офіційного зарахування членом-співробітником Комісії (із щорічним «жалуванням» у розмірі 150 крб. сріблом). У журналі засідань Комісії від 10 грудня 1845 р. знаходимо відповідний запис: «1845 року, грудня 10-го дня, Тимчасова комісія для розбору древніх актів... міркуючи про засоби щодо успішного ходу занять і вбачаючи за необхідне зробити для того зміни у своєму складі, вважає:

1. Покірно просити п. київського воєнного, подільського і волинського генерал-губернатора про запрошення... художника Академії Тараса Шевченка у звання співробітника Комісії для знімків із предметних пам'ятників» (цитуюємо за [10, 48]).

Шевченкове **друге відрядження** тривало упродовж грудня 1845 – квітня 1846 р. і пролягало також на Полтавщину і Чернігівщину. Спочатку він відвідав Переяславщину; побував у Мойсівці, Ісківцях, Лубнах; і Чернігівщину – Прилуки, Ніжин, Чернігів. У цій подорожі Т. Шевченка супроводжував О. Афанасьєв-Чужбинський. Її метою були описи старовинних пам'яток та збирання зразків народної творчості. У Чернігові митець, зокрема, окрім культових споруд (храму Спаса, Борисоглібського, Успіння Божої Матері в Єлецькому монастирі, Троїцького монастиря, спорудженого І. Мазепою, П'ятницької церкви), відвідав цитадель і колишній будинок наказного гетьмана Павла Полуботка. Із цього часу дійшли рисунки олівцем «Потір із церкви с. Монахин» та «Енколпійон», а також виконані в Седневі акварелі «Коло Седнева», «Чумаки серед могил» і сепія «В Седневі».

Робота в Київській археографічній комісії щонайповніше відповідала внутрішньому потягу Т. Шевченка до пізнання і осмислення української

історії, її сенсу і національної долі відповідно, що виявляло себе, закономірно, не лише в малярських творах, але й у глибоких поетичних текстах. А їх у цьому часі було створено чимало. Досить згадати хоч би неймовірно плідний у поетичному плані грудень 1845-го, коли були написані: «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», вірші «Холодний Яр», «Давидові псалми», «Минають дні, минають ночі...», «Три літа», «Як умру, то поховайте...»

Навесні 1846 р. Т. Шевченко разом з О. Афанасьєвим-Чужбинським осів у Києві (де мешкав на Козиному болоті поблизу Хрещатика до січня 1847 р.). Невдовзі до них на Шевченкове запрошення приєднався його товариш по Академії художник М. Сажин. Із ним Т. Шевченко на виконання програми Комісії змальовував види і визначні споруди Києва, працюючи над альбомом «Види Києва». О. Афанасьєв-Чужбинський згадував: «Тут почалося нове життя в надзвичайно поетичній обстановці. Шевченко задумав змалювати всі визначні види Києва, внутрішній вигляд храмів і цікаві околиці. Сажин узяв частину роботи, і обидва художники пропадали зрання, якщо тільки не заважала погода...» [1, 92]. Усього художники виконали понад 30 малюнків, проте альбом так і залишився незавершеним через Шевченків арешт у справі Кирило-Мефодіївського братства.

Т. Шевченкові належать акварелі «Костьол Святого Олександра у Києві», «Давні фрески Софійського собору», сепії «Аскольдова могила», «Церква всіх святих у Києво-Печерській лаврі», «Софія Київська», «Вежа № 4 та казарма військових кантоністів Нової Печерської фортеці», начерки «Китаївська пустинь. Троїцька церква», «Вишгород», «Краєвиди Києва», «Київський сад», «Старці». На жаль, частина малюнків була втрачена, зокрема зображення Золотих воріт.

1846 р., у часі своєї праці в Київській археографічній комісії, Т. Шевченко зробив замальовку Червоного корпусу Університету.

Як зазначає П. Зайцев, «він був закоханий у святе українське місто. Часто, замість піти на запросини в гості, волів вибратися в чиємусь товаристві на високий берег Дніпра, щоб поспівати, дивлячись на чудову панораму Задніпров'я, але частіше любувався нею сам. Мав свої улюблені місця. Одним із них була круча за Михайлівським монастирем. ... Ще більше любив величну панораму, що відкривається з ганку Києво-Печерської Лаври» [3, 196]. Т. Шевченко «увійшов у саму “гущу” київського життя й пізнав душу сучасного Києва. Вивчення старовини відкривало йому іншу душу української столиці – душу старого Києва, що ним так любив милуватися» [3, 197–198].

У липні 1846 р. Т. Шевченко брав участь у другій археологічній експедиції професора М. Іванишева – розкопках скіфського кургану Переп'ят (6–5 ст. до н. е.). З-поміж виконаних робіт того часу більше збирав перекази про могили та урочища, народні пісні й лише на одному малюнку зобразив силует кургану.

І, нарешті, восени 1846 р. мало місце **третє Шевченкове відрядження** – Правобережжям, куди 21 вересня його делегував генерал-губернатор Д. Бібіков. Т. Шевченкові було доручено: «вирушити в різні місця Київської, Подільської і Волинської губерній і постаратися зібрати такі відомості:

1-е. Про народні перекази, місцеві повісті і сказання, і пісні, і все, що Ви дізнаєтеся, скласти опис, а пісні, розповіді і перекази, скільки можливо, списати в тому вигляді, як вони є.

2-е. Про визначні кургани та урочища, де і в якому місці вони є і які щодо них існують на місці перекази і розповіді, а також історичні відомості. З цих курганів зняти ескізи щодо їхньої форми і величини і описати кожен згідно із зібраними відомостями.

3-є. Оглянути визначні монументальні пам'ятники і старовинні будівлі і скласти їхній опис, щоб можна було дати розпорядження змалювати з них наступного року малюнки. Якби Вам вдалося дістати якісь предмети

старовини, писемні грамоти і папери, то такі доставити до мене, або, довідавшись, де вони перебувають, про це донести.

4-е. Крім того, вирушіть до Почаївської лаври і там змалюйте: а) загальний зовнішній вигляд Лаври, б) інтер'єр храму і в) вид на околиці з тераси» (цитуюмо за [10, 50–51]). Т. Шевченкові надавалося сприяння в його роботі з боку поліції та місцевої влади.

Митець побував у Кам'янці-Подільському, де оглянув фортецю, в якій тричі ув'язнювали народного героя У. Кармелюка, що його він назвав лицарем. Звідти вирушив на Волинь, де побував у Почаєві, Кременці, Острозі, Дубні, Корці, Ізяславі, Луцьку, Новоград-Волинському, Житомирі та в багатьох селищах. У Почаївській лаврі митець виконав чотири акварелі: «Почаївська лавра з півдня»; «Почаївська лавра зі сходу», «Успенський собор Почаївської лаври. Внутрішній вигляд», «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври». Також Т. Шевченко побував на полі битви під Берестечком.

Відвідавши різні частини України, Т. Шевченко згодом (вже на засланні) побачене описав й у своїх повістях, зокрема спостереження щодо побуту українського народу, його різної історії, а проте – суцільності. Зокрема: «От берегов тихого Дона до кремнистых берегов быстротекущего Днестра – одна почва земли, одна речь, один быт, одна физиономия народа; даже и песни одни и те же. Как одной матери дети» («Прогулка с удовольствием и не без морали») [18, 266]. І на противагу: «Не успеешь переехать границу Орловской губернии, как декорация переменялась. Вместо раKITника по сторонам дороги красуются высокие развесистые вербы. В первом селе Черниговской губернии уже беленькие хатки, соломой крытые, с дымарями, а не серые бревенчатые избы. Костюм, язык, физиономии – совершенно все другое» («Капитанша») [17, 293] тощо.

Повернувся до Києва наприкінці жовтня 1846 р., 31 грудня подав рапорт генерал-губернатору Д. Бібікову щодо використаних під час відрядження коштів. Інакших доручень Т. Шевченко не мав. Звільнений був

начебто за самовільний від'їзд із Києва 1 березня, але насправді підставою цього послужило розслідування у справі Кирило-Мефодіївського братства, тож звільнення відбулося заднім числом, після початку слідства.

Із Київською археографічною комісією Т. Шевченко співпрацював майже два роки, здійснивши за цей час три наукові подорожі Україною, змалювавши чимало історичних пам'яток (при цьому даючи їм стислі характеристики). Він не лише детально промальовував споруди, дотримувався окомірної точності, а понад це – створював високохудожні твори малярського мистецтва. Його малюнки сакральних споруд є важливими свідченнями української минувшини та матеріалами для розуміння Шевченкової історіософії. Окрім того, окремі з них становлять інтерес як джерела для майбутньої реконструкції цих пам'яток (наприклад, Спасо-Преображенського Межигірського монастиря). Як зазначив М. Кордуба, «кількасот його ескізів та малюнків з українського життя дають досить повний образ української культури та сучасного поетові українського побуту» [7, 278]. Т. Шевченко взяв участь у двох археологічних експедиціях, долучився до видання альбома археологічних знахідок «Древности»; робив записи українських народних пісень, загалом серед збережених – 61 пісня і 13 варіантів.

Мандри Україною, визначними історичними місцями, вивчення української старовини вплинули на світогляд Т. Шевченка і відповідали його внутрішньому поклику. У часі співпраці з Київською археографічною комісією чи не найбільше проявився Шевченків поетичний геній.

Т. ШЕВЧЕНКО І КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО

Навесні 1846 року в Києві Т. Шевченко познайомився з українським істориком, письменником М. Костомаровим, який згадував: «Досить було з годину порозмовляти з цією людиною – щоб уповні зійтися з ним і почути до нього сердечне прив'язання» [3, 185]. Т. Шевченко читав М. Костомарову свої недруковані поезії, що справили на нього неймовірне враження, від нього довідався і про існування української таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського братства. Як зазначав М. Костомаров, «коли я повідомив Шевченка про існування братства, він одразу ж виявив готовність пристати до нього, але поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю...» (цитуюємо за [11, 16]).

Заснували Кирило-Мефодіївське братство наприкінці 1845 р. на той час старший учитель історії 1-ї Київської гімназії (від червня 1846 р. – ад'юнкт Університету святого Володимира) М. Костомаров, учений, чиновник при канцелярії київського генерал-губернатора М. Гулак та студент Київського університету В. Білозерський.

Основу Братства становили переважно студенти Київського університету: О. Маркович, О. Навроцький, Г. Андрузький, І. Посяда, О. Тулуб, Д. Пильчиков (випускник Університету); поміщик М. Савич, також П. Куліш (усього 12 осіб [11, 16]). Кирило-мефодіївці на той час утворювали певну духовну спільність [14, 104], в одному місці серед інших зібралися видатні представники українського національного руху XIX ст. [14, 105] – Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров. При цьому особливе місце посідав Т. Шевченко. Як писав П. Куліш, «се вже був не кобзар, а національний пророк. [...] Київська інтелігенція, краще сказати – плодюча її частина, обгортала українського барда глибоким почитанням. Для мене ж сяйво духу його було чимсь надприродним» (цитуюємо за [4, 23]).

Усіх їх об'єднувало захоплення ідеями панславізму, перейнятість долею України, її місця у світі. При цьому братчики були сповнені

християнського духу, і саме в релігійній площині порушувалися національні, політичні і соціальні питання. Цим зумовлювався і «самий характер організації Товариства, самий, так би мовити, “стиль” його життя, – “братство з іконами, обручками, глаголітською... абеткою, своєрідним культового типу обрядовим ритуалом (В. Петров)”» (цитуюмо за [14, 109]).

У цей час інтерес до слов'янського питання на теренах слов'янських країн був дуже великим (серед найбільших подвижників – П. Шафарик, В. Ганка, Я. Коллар та ін.). На теренах російської імперії (тут і далі слова «росія», «російська імперія», «московщина» пишуться з малої літери. – А. Г.) проявлявся в різних напрямках: науковому – зароджувалася наука славістика (серед її фундаторів – українські вчені І. Срезневський, О. Бодянський, М. Максимович, М. Костомаров); науково-популярному – російські видання поширювали відомості про слов'янські народи, які обговорювалися серед мислячих людей у літературних салонах; набуло поширення слов'янофільство як суспільний рух. «Месіанська ідея російських слов'янофілів, – наголошує І. Дзюба, – мала виразне імперіалістичне забарвлення, оскільки спиралася на великодержавність; риторично проголошуючи братерство слов'ян, фактично встановлювала субординацію між ними, саме ж “визволення” слов'ян розглядала, по суті, лише як прелюдію і засіб до світового поширення православ'я і монархізму» [2, 367].

Прикметним для розуміння спрямування російського слов'янофільства і Шевченкової позиції є епізод, що мав місце наприкінці 1858 р. Тоді І. Аксаков (російський письменник-слов'янофіл), що розпочав видання газети «Парус», «спробував був... притягти до співробітництва в ньому й Шевченка, але наш поет став на принципову позицію, слушно боронячи української національної окремішності, що її Іван Аксаков звів таки до права українців співати свої пісні та мати свою поезію, бо в програмовій статті свого органу не згадував ні словом про українців» [3, 382]. На це Т. Шевченко відверто висловився: «“Парус” у своєму універсалі перелічив

всю слов'янську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому. Ми вже, бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів» [16, 176].

Але повернімося до питання про ідеологію Кирило-Мефодіївського братства. Серед його основних програмних документів – «Книги буття українського народу» («Закон Божий») та Статут Кирило-Мефодіївського товариства.

На переконання братчиків, про що йдеться у Статуті організації, слов'яни мають прагнути духовного та політичного єднання на засадах самостійності, правління має бути народним, дотримуватися цілковитої рівності співгромадян, незалежно від походження, віросповідання, стану. Поширення ідей має відбуватися «через виховання молоді, літературу і примноження числа членів» [13]. Своїм завданням братчики бачили «викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів, а також розповсюдження грамотності» [13]. Як зазначає І. Дзюба, «це одна з найрадикальніших програм тогочасної Європи, не мала собі рівних у слов'янському світі» [2, 316–317].

У «Книгах буття українського народу» (авторства М. Костомарова) подається історія людства у християнському ключі, як і історія України; одним зі світових зол названо царів та їхніх ставлеників панів, «єдин бо єсть Бог і єдин Царь, Господь неба і землі» [8, 9]. Тільки вільність без царя визнається запорукою життя у щасті, мирі, відсутності ворожнечі, рівності.

Щодо фатального для України кроку, здійсненого 1654 р. про укладення союзу з московією, то це тлумачиться таким чином: «Тоді Україна пристала до московщини... як єдиний люд слов'янський з слов'янським... Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що таке було царь московський, а царь московський усе рівно, що ідол і мучитель» [8, 19–20]. Звучить переконання, що «встане Україна» і «буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янським» [8, 22], що роль України у пробудженні Слов'янщини є наріжна. В українській історії козацтво трактується як справжнє братство, де всі були рівні і вільні;

згадується «святішая і славнішая борба за свободу» на українських теренах; засуджуються Петро I та Катерина II як українські винищувачі.

У «Книзі буття українського народу» «з великою силою і пафосом звучить ідея національної і політичної суверенності України. А майбутня слов'янська федерація мислилася як братерське співжиття народів “нероздільно і незмісимо”, тобто без роз'єднання, але й без злиття, без втрати незалежності: у Союзі Слов'янським Речей Посполитих (республік), без пана і холопа» [2, 347].

На змісті документа позначився вплив Т. Шевченка. Такими близькими йому або власне «шевченківськими» І. Дзюба називає «ідеї соціальної рівності та політичної свободи, гостре засудження самодержавства і панства, експлуатації, закріпачення України, слова гніву на адресу Петра I та Катерини II за поневолення України, та й взагалі на адресу царизму... схвальна згадка про декабристів; ідея федеративної республіки» [2, 347]. А ідея слов'янського єднання почала займати поета значно раніше знайомства з братчиками, ще в часі створення поем «Гайдамаки» (1841) та «Єретик» (1845).

Під час київського етапу життя Т. Шевченко поширював свої недруковані твори періоду «трьох літ»; їх переписували, розповсюджували, ними захоплювалися учасники Братства, студенти Київського університету. Упродовж листопада-грудня 1846 р., коли поет перебував у Києві, він брав безпосередню участь у діяльності організації. Зібрання відбувалися в помешканні М. Гулака в будинку протоієрея Андріївської церкви П. Завадського на розі вулиць Стрілецької та Стрітенської (не зберігся). З-поміж братчиків Т. Шевченко виділявся радикальними поглядами, зокрема в царизмі вбачаючи корінь суспільного зла. Тож не випадково Г. Андрузький в ході слідства стверджував, що організація в особі Т. Шевченка мала голову непоміркованої частини Братства. Саме серед його учасників вперше прийшло розуміння Шевченкової геніальності. Ось як про це писав В. Білозерський: «Я мимоволі приємно задумався над тим, яку геніальну

людину ми маємо в Тарасі Григоровичу; бо тільки геній завдяки лише глибокому почуттю здатний вгадувати і потреби народу і навіть цілого віку, – до чого не приведуть ніяка наука, ні знання, без вогню поетичного і разом релігійного» [1, 91].

3 березня 1847 р. провокатор О. Петров після тривалого підслуховування зібрань братчиків написав донос на ім'я куратора Київського учбового округу О. Траскіна про існування в Києві таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського братства. Слідство тривало з 18 березня по 30 травня. Учасників Братства було покарано без суду, «по высочайшему повелению». Причетність Т. Шевченка до таємної організації не була доведена, покарано ж його за поетичні твори – вилучену при арешті збірку «Три літа»: як стверджувалося у висновках слідства, «за обурливим духом і зухвалістю, що виходять із будь-яких меж, він повинен бути визнаним одним із важливих злочинців» [6, 330]; а ще: «З улюбленими віршами могли посятися і згодом вкорінитися думки про уявне блаженство часів Гетьманщини, про щастя повернути ті часи і про можливість Україні існувати у вигляді окремої держави» [6, 329]. Враховуючи Шевченкову славу українського письменника, його вірші визнані «вдвічі шкідливими і небезпечними» [6, 329]. Відтак поета було покарано найсуворіше з-поміж інших: зараховано рядовим до Окремого Оренбурзького корпусу; на вирок Т. Шевченку цар Микола I власноручно наклав резолюцію: «під щонайсудовіший нагляд, із заборонаю писати і малювати».

Викриття Братства мало й ширші наслідки загальною в Україні: посилено русифікаторську політику, збільшено нагляд за студентством в українських навчальних закладах, а також за письменниками і вченими, що займалися українською темою, вилучалися твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, було посилено цензуру.

Таким чином, попри викриття Кирило-Мефодіївського братства в часі становлення, коли ще не поспіли плоди його діяльності, Братство стало частиною українського національно-визвольного руху XIX–XX ст., а

Київський університет – не лише потужним осередком наукового руху, а й політичного, що поклав початок національному відродженню України.

Враховуючи вагу Т. Шевченка в духовній історії України, його велике тяжіння до Київського університету та глибокий, насамперед духовний, зв'язок із ним, цілком зрозумілим є подальше сплетіння Київського університету з його іменем.

Контрольні запитання:

1. У яких напрямках відбувалася співпраця Т. Шевченка з Київською археографічною комісією?
2. Розкажіть про київський період життя митця та його плоди.
3. Висвітліть історію створення Кирило-Мефодіївського братства, його ідеологію, місце Т. Шевченка в таємній організації.
4. З'ясуйте роль Київського університету в житті Т. Шевченка.

Список використаних джерел:

1. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. Київ : В-цтво Академії наук Української РСР, 1958. 438 с.
2. Дзюба, І. (2008). Тарас Шевченко. Життя і творчість. 2-ге вид., доопрац. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 718 с.
3. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. 2-е вид. Київ : Обереги, 2004. 480 с. (Сер. «Б-ка укр. раритету»).
4. «Згадайте, братія моя...» : Київ Тараса Шевченка / Тетяна Чуйко, Надія Орлова, Ольга Карпенко [та ін.]; перед. слово Дмитра Стуса. Київ : Либідь, 2016. 256 с. : іл.
5. Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження. Збірка наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка (м. Київ, 9 жовтня 2014 р.) / Від. ред. д. іст. наук Г. Папакін; упоряд. Д. Гордієнко та В. Корнієнко; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2015. 268 с., іл. URL : https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Kyivska_arkheohrafichna_komisii_v_istorii_ukrain_skoho_natsionalnoho_vidrozhennia_Zbirka_naukovykh.pdf
6. Кирило-Мефодіївське товариство : У 3 т. / АН УРСР, Археограф. комісія та ін.; упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол. : П. С. Сохань (голов. ред. та ін.). Київ : Наук. думка, 1990. Т. 2. 696 с.
7. Кордуба М. Т. Шевченко, як красзнавець і археолог. *Тарас Шевченко. Твори*, т. VI: «Назар Стодоля» та різні твори, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1935.
8. Костомарів М. Книги битія Українського Народу / Передм. М. Возняка. Новітня бібліотека. Ч. 36. Львів-Київ : Нові шляхи, 1921. 24 с.
9. Маврін О. Нові шляхи історіописання та мистецька спадщина Тараса Шевченка. *Київська археографічна комісія в історії українського національного*

відродження. *Збірка наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка* (м. Київ, 9 жовтня 2014 р.) / Від. ред. д. іст. наук Г. Папакін; упоряд. Д. Гордієнко та В. Корнієнко; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2015. С. 146–157.

10. Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.). С. 43–54. URL : <http://history.org.ua/JournALL/journal/1991/3/6.pdf>

11. Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство : утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі. *Український історичний журнал*. 1996. № 1. С. 14–28. URL : <http://history.org.ua/JournALL/journal/1996/1/3.pdf>

12. Сліпушко О. Тарас Шевченко і Київський університет : мовою фактів і документів. *Літературознавчі студії*. Вип. 40. Ч. 2. Київ : Київський університет, 2013. С. 239–246.

13. Статут Кирило-Мефодіївського товариства. URL : <http://izbornyk.org.ua/rizne/kmt01.htm#st144>

14. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х томах / Під заг. ред. В. Лісового. Т. 1. Київ : Смолоскип, 2005. С. 3-165.

15. Шевченко Т. [Археологічні нотатки]. *Шевченко Т. Зібрання творів : У 6 т.* / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 5. Київ : Наукова думка, 2003. С. 213–220.

16. Шевченко Т. Листи. *Шевченко Т. Зібрання творів : У 6 т.* / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 6. Київ : Наукова думка, 2003. С. 11–223.

17. Шевченко Т. Капітанша. *Шевченко Т. Зібрання творів : У 6 т.* / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. Київ : Наукова думка, 2003. С. 290–340.

18. Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали. *Шевченко Т. Зібрання творів : У 6 т.* / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 4 : Повісті. Київ : Наукова думка, 2003. С. 208–326.

ЧАСТИНА 2. Дискурс України в історіософії Т. Шевченка

ШЕВЧЕНКОВА КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНИ НА ТЛІ ВИКЛИКІВ НАЦІОНАЛЬНОГО БУТТЯ ДОБИ

Тема України в Шевченковій творчості, порівняно з його попередниками та сучасниками-романтиками, набуває особливої глибини, особливого наповнення і піднесення. Достатньо звернутися до монографії В. Осиповського «Україна в російському письменстві», у якій, згідно з коментарями автора щодо літературної продукції першої половини ХІХ ст. – як української, так і російської – імперського літературного дискурсу загалом, дотичної до теми України, можемо відзначити декілька моментів: тема України назагал «приваблювала до себе увагу... естетикою свого життя, красою своїх пісень» [21, 24]; активно засвоювалися сюжети з української історії: при цьому – що стосується київської старовини – майже винятково російськими авторами, тоді як про історичну долю України в ХVІ–ХVІІ ст. писали переважно українці в ключі поетичних та історичних традицій; що стосується життя України у ХVІІІ–ХІХ ст., то її, обернуту «в глушину» [21, 315], звично змальовували в комічному ключі: «...“пародія” зробилася в українському письменстві за одну з найулюбленіших форм творчості» [21, 315]. А проте, літератори відзначали національний характер українців, а також подекуди вказували на відмінності між Україною та росією. Прикметно, 1831 р. відомий історик, товариш Т. Шевченка М. Маркевич у передмові до своєї збірки «Українські мелодії», як відзначає В. Осиповський, «бідкається... на те, що Україну забуто й “у нас немає ще нічого порядно-написаного про Малоросію”» [21, 268].

У суміжному питанні, відгукуючись на наявний стан речей у письменстві щодо сприйняття української літературної продукції російськими критиками, Т. Шевченко відзначає специфічний підхід цієї російської критики, спрямований на заохочення творення і поширення

низкопробної літератури, на загальмування її розвитку: «Чи розібрали вони хоч одну книжку польську, чеську, сербську або хоч і нашу? Бо і ми таки, слава Богу, не німці! Не розібрали. Чом? Тим, що не тямлять. Наша книжка як попадеться у їх руки, то вони аж репетую[ть] та хвалять те, що найпоганше» [38, 207].

Для самого Т. Шевченка Україна є верховною цінністю: цим поняттям для нього «означено найвищу духовну і моральну вартість» [1, 3], Україна також є втіленням національної ідеї [1, 5]. Задля порівняння, якщо автори розглядуваної доби назагал виявляють інтерес до української тематики, до її неповторної культури та козацької доби, – у так би мовити етнографічно-культурницькому ключі, то Т. Шевченко, зокрема, пише таке: «За неї (Україну) душу погублю» («Сон (Гори мої високі)») [40, 40].

Для розуміння викликів національного буття доби Т. Шевченка зробимо невеликий історичний екскурс. Національна революція 1648–1676 рр. [26] знаменна тим, що в її ході постала Українська козацька держава, була сформована державна ідея, що відіграло важливу роль у розвитку національної самосвідомості народу [26, 169–170]. Серед найбільших її провідників-достойників варто назвати Б. Хмельницького і П. Дорошенка. Попри затятий спротив останнього всяким намаганням узурпації України московщиною, національна революція зазнала поразки. Розшматована Україна опиняється у складі московщини, Речі Посполитої та Турецької Порти.

Після Полтавської поразки внаслідок страшних репресій московитів проти українців державотворчі процеси на Лівобережній Україні, підпорядкованій московщині, зникають. Унаслідок постійних наступів царату на українську автономію, свавілля російських властей, загроженості власного становища назагал «козаки й старшини продемонстрували цілковиту відсутність політичної волі в справі відстоювання автономних прав Гетьманщини» [26, 272]. Оборонцями державної ідеї впродовж XVIII ст.

виступала незначна частина козацької верхівки, як-от П. Полуботок, К. Гордієнко, П. Орлик.

Упродовж XVIII століття росія реалізує тривалий у часі, проте успішний для неї курс на поглинання України: «остаточну ліквідацію автономії України й повне обрусіння краю» [26, 293], – важливими кроками якого були ліквідація гетьманату (1764 р.), знищення Запорізької Січі (1775 р.), запровадження кріпацтва (1783 р.), – курс, вивершений централізаторськими реформами Катерини II.

У Правобережній Україні, підпорядкованій Речі Посполитій, визвольна боротьба українців, що виливалася повстанським рухом, востаннє вибухнула повстанням Коліївщини 1768–1769 рр., що «продемонструвало стійкість традицій боротьби народу за реалізацію (хоча б в обмеженій формі) державної ідеї» [26, 263]. (В інтерпретації Т. Шевченка стан України (настання спокою і затишся) по гайдамаччині: «...Жито зеленіє: / Не чуть плачу, ні гармати...»; «Все замовкло», – є неприродним, невластивим для неї станом покори, запереченням самого життя: «...Україна навіки, / Навіки заснула»). Після другого поділу Польщі 1793 р. Правобережжя відійшло до російської імперії.

Російські колонізатори намагалися позбавити українців свого самоствердження. Проводилася політика денаціоналізації і русифікації, що «“розмивали” підвалини національної свідомості українців, створювали страшну небезпеку відмови ними від своєї етнічної самобутності й перетворення в складову (неповноцінну) частину російської нації – малоросів» [26, 278]. Потужним засобом русифікації була православна церква після підпорядкування Київської митрополії московській патріархії (1686 р.), з амвонів якої проповідувалася «російська шовіністична ідея “єдиної Русі”» [26, 302]. Впроваджена російська система освіти поруч із церквою своєю метою мала перетворення українців на покірних імперії, прищеплення їм вірності колонізатору.

Місцеві еліти, обравши не відстоювання гідного становища України у складі імперії, а власний добробут, фактично перестали бути репрезентантами української ідентичності. Ними залишалось українське селянство, «разом із близькими до нього верствами – залишковою місцевою виборною адміністрацією, “низовими” церковними службами, частиною дрібної шляхти» [9, 79], як носій на той час основної ознаки національної ідентичності («принаймні стихійної» [9, 79]) – української мови. Українські землі були роздані російським та іншим іноземним колонізаторам.

Ефективним засобом денационалізації, впроваджуваної імперією щодо українців, було позбавлення їх свого імені/назви, адже серед атрибутів нації саме назва є первинним [25, 24]. Оскільки «Україна» сприймалася як назва козацької держави, насаджувалася інша – «Малоросія». При цьому малося на увазі не географічне розташування, а вдавалися до принизливих семантичних маніпуляцій – начебто українці є «малими росіянами», порівняно з «великими росіянами». Ба більше – навіть назва «Малоросія» не задовольняла колонізаторів, тож впроваджувалася ще й інша – що жодною мірою не відображала навіть натяку на осібність цієї землі – безвідносна до України – Юго-Западний край.

Починаючи з 1667 р., здійснювався наступ на українську культуру: заборонялося українське книгодрукування (наприклад, згідно з синодальним наказом 1775 р.), спалювалися книгозбірні (наприклад, 1780 р. – одна з найбагатших – Києво-Могилянської академії), впроваджувалася цензура тощо.

На початку XIX ст., за висловом Ю. Луцького, «дух “малоросійства” панував неподільно» [19, 26]. У літературі не було проявів протистояння росії [19, 25]. Для української інтелігенції «концепція домінування росії над Україною залишалася непорушною до 1830-х років, і тільки у 1840-ві роки Шевченко виразно сформулював протилежне бачення цієї проблеми» [19, 18]. Для неї (цієї інтелігенції) Україна мислилася російською провінцією, хоча як у свідомості інтелігенції (варто згадати хоч би «Історію Русів»), так і

народних мас зберігалася пам'ять про героїчну боротьбу та існування держави. Однак, «власне-українська історія» сприймалася як така, що «“скінчилася”, вичерпалася – принаймні у формах політичної активності» [11, 107].

Початок ХІХ ст. ознаменований національним рухом: численною появою фольклорних збірників – як свідчення культурної осібності України – та історичних праць, у яких, зокрема, йшлося про самостійність політичного розвитку України в давнину. Під впливом поширення романтизму – зокрема через захоплення фольклором – здійснюється самоідентифікація українців. Ю. Луцький наголошує: «ранні історичні та фольклористичні дослідження в Україні були першими виразними проявами національної свідомості новочасного українства», понад це – «вони заклали міцний підмурівок цієї свідомості» [19, 49]. Така інтелектуальна діяльність і продукція ще не викликала застережень з боку влади, адже «ще не кидала ніякого виклику усталеному порядку речей у державі. Усе ще можна було любити “царя і отечество” і заодно забавлятися пошуками в українській історії та збираннями народних пісень» [19, 49]. Так само і українське письменство початку ХІХ ст. – 1830-х років «повністю вкладалося в рамки “офіційної народности”, слов'янофільства, тогочасної літературної мови й місцевого патріотизму. [...] Українські інтелектуали все ще дивилися на російську імперію, як на сім'ю народів, в якій українські аспірації цілком можуть бути заспокоєні. На той час ці інтелектуали не висували перед собою цілей, що не могли б реалізуватися за існуючих умов» [19, 84].

За словами І. Дзюби, «вони були людьми свого часу... і не спромоглися вийти за межі цього часу, випередити його – як це зміг Шевченко» [9, 89].

Водночас не можна недооцінювати значення національного культурного відродження, що стало тривким підмурівком для подальшого розвитку української літератури зокрема – у новому, вже заданому Т. Шевченком векторі. Адже «саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, “хто ми такі” в сучасному світі» [25, 27].

мірою духовне, особистісне становлення Т. Шевченка відбулося завдяки українським інтелектуалам попередніх десятиріч, петербурзькому українському осередку, об'єднаному довкола Є. Гребінки.

Т. Шевченко творив у часі зростання імперської свідомості, що супроводжувалося воєнними перемогами імперії та збільшенням її престижу. Натомість імперському наративу щодо колоніального становища України, начебто природного для неї, він протиставляє спершу поезію про козацьку звитягу і визвольні змагання, показує реальний стан занепаду підімперської України, потому розвінчує центральний міф, витворений імперською ідеологією, що істотно впливав на свідомість українців, начебто їхньої єдності з москалями – через особу Б. Хмельницького та, відповідно, подію Переяславської ради (вперше в «Розритій могилі»), а невдовзі пише безжальну антиколонізаторську, антицаристську лірику («Сон (У всякого своя доля)», «Кавказ» та ін). Важливо, Україна в Шевченкових поезіях постає винятково в антиномічних відношеннях щодо московщини і ніколи в конструктивних. У зв'язку з цим Ю. Луцький говорить про «цілу революцію в українській суспільній думці» [19, 184] – через відкидання Т. Шевченком постулатів про «нероздільність Великої та Малої росії і лояльність до російського царя, як найвищий обов'язок українців» [19, 183–184]. Своєю чергою, О. Забужко наголошує, що в Т. Шевченка «всі без винятку соціальні інституції імперії, від монарха (бо монарх – саме інституція, а не особа) до війська, церкви і навіть школи, розцінюються як “злочинаючі”» [11, 47]. А І. Дзюба поставу Т. Шевченка у стосунках до імперської держави окреслює так: «поет супроти імперії», таким чином виявляючи і його опозиційність до імперії, і виклик їй (найперше слід згадати поему «Сон (У всякого своя доля)» як один із «найгостріших і найразючіших викривальних творів супроти тиранії» [19, 176]), і його осібність у цьому.

Т. Шевченко береться розмовляти власним голосом, і не у вузькому радіусі імперського зволення, а виражати голос нації, не виснаженої, не вихолощеної на силі, а з потугою, яку забезпечував історичний шлях

українців. Щодо тієї ролі, яку відіграло Шевченкове письменство, резонує теза Е. Томпсон: «Література є дуже важливим будівельним блоком і водночас засобом вираження національної ідентичності» [29, 32].

Тоді як для багатьох питань про майбутнє української літератури здавалося безперспективним, Т. Шевченко свідомо береться до творення української літератури, продовження праці своїх знаних попередників, прагне послужити національному відродженню в Україні. «Жодного з сучасників Шевченка, – наголошує Ю. Луцький, – не сповнювали такого роду емоції» [19, 160]. Для більшості з них письменництво було не ідейною справою, а приємною розвагою. Натомість Т. Шевченко говорить про потребу служіння та прославлення України, праці заради України. Особливо прикметними є думки митця, висловлені з приводу популяризації його проєкту «Живописна Україна» (1844 р.) щодо мети, яку він переслідував: «Я, как член ее великого семейства, служу ей, ежели не на существенную пользу, то, по крайней мере *на славу имени Украины*» (курсив – наш) [34, 29]. Або ж у передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (1847 р.), у якій висловлює переконаність у необхідності незалежного розвитку української літератури, закінчуючи свої міркування таким чином: «...братія, не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте разумно, *во ім'я матері нашої України безталанної*» (курсив – наш) [38, 208].

Перш ніж зупинитися на окремих моментах Шевченкової концепції України, все ж належить окреслити загальне. Слідом за Ю. Барабашем відзначимо, що у своїй вибудові концепції України Т. Шевченко йшов «до якнайповнішої правди образу» [1, 10]. Його Україна поєднує і героїчне, славне, і різні «деформації ідеального образу» [1, 10], як виявом і власного менталітету, так і зумовлені жорстокою історією до України. (І тут вагоме місце посідає хвороба малоросійства, вперше діагностована Т. Шевченком [1, 13]). Для прикладу, в посланні «І мертвим, і живим...», адресованому нації, Т. Шевченко малює образ поневоленої, знесиленої, занедбаної України миколаївського періоду, чії діти, розколоті всередині нації, тяжко уярмлені і,

відповідно, морально здеградовані (адже неволя негативно впливає на моральний стан народу), – але поруч із таким реальним образом України-«великої руїни» існує інший – екзистенційний – «раю», «чистої, широкої, вольної землі», також славної України козаччини: «“У нас воля виростала, / Дніпром умивалась, / У голови гори слала, / Степом укривалась!” / Кров'ю вона умивалась...», – звитяжний історичний шлях якої, проте, вивершений національною катастрофою: «Доборолась Україна / До самого краю. / Гірше ляха свої діти / Її розпинають». Однак, на переконання Т. Шевченка, такий етап національного буття є перехідним, а національні помилки і гріхи мають бути виправлені, національні хвороби, як-от малоросійство, – заліковані. Звідси і його віра у відродження державної України і заклик до своїх земляків: «Полюбіте щирим серцем...» (послання «І мертвим, і живим...»).

Т. Шевченко першим, наголошує Ю. Барабаш, «провів чітку розділову лінію поміж такими категоріями, як “Україна” і “Малоросія”» [1, 13], започаткувавши дискурс національної самокритики. О. Забужко говорить про Шевченкову війну «України з Малоросією», що «стала, по суті, своєрідним літературним аналогом Французької революції, ознаменувавши прихід модерної, національної свідомості на зміну давній становій, із супровідною перебудовою цілої ієрархії вартостей...» [11, 79].

Е.-Д. Сміт, досліджуючи питання національної ідентичності, вирізняє дві моделі нації: громадянсько-територіальну (західну), для якої найсуттєвіший елемент становлять юридичні й політичні права, і етнічно-генеалогічну (незахідну), визначальною рисою якої є «наголос на спільності походження й рідної культури» [25, 21]. Із притаманними їм шляхами формування націй. У цьому процесі на Заході рушієм виступала держава. Натомість у вертикальних спільнотах (до яких можна зарахувати і українську) ця роль належала інтелігенції. Їхніми зусиллями, зазначає Е.-Д. Сміт, вироблялося «нове спільне самовизначення і нові спільні цілі, що мали б своїм наслідком мобілізацію раніше пасивних спільнот» [25, 73] «на формування нації навколо нової народноісторичної культури, наново

відкритої інтелігентами» [25, 74]. В українському контексті, однак, як уже вказувалося, увага інтелігенції концентрувалася довкола питання культурної ідентичності (національного характеру) українців, тоді як про політичну ідентичність як необхідну складову національної ідентичності не йшлося. І лише Т. Шевченко взявся «утверджувати або навіть творити національну ідентичність» [16, 102] українців – як культурну і політичну спільноту.

Його поезія давала відповіді на найважливіші виклики національного буття: брала участь у «“становленні” національного буття за допомогою слова» [16, 65], відкривала автентичне Я українців, формувала націю як духовну спільноту, протистояла імперській культурі.

Заради відкриття автентичного Я українців поет докладав багатьох зусиль для прищеплення «справжньої національної волі, щоб усі члени нації були справді вільні від чужих ідеалів та звичаїв, які спроможні порушити й зупинити їхній розвиток, а також розвиток спільноти загалом» [25, 87], «започатковуючи новітній тип світогляду і мислення українця» [16, 104]. І його ідея України в заданих координатах концентрує національну ідею. Так, постульована поетом сила національного духу, наявність національної волі (політичної в тому числі), навіть як спогад, усвідомлення українців самостійним індивідом «з власним дольовим приділом» [11, 21] – як підмурівок концепції України – дозволили О. Сліпушко вести мову про Духовну державу Т. Шевченка [24, 15].

Невід'ємною якістю митця є його унікальна перейнятість Україною [19, 178], відданість, вроджений духовний зв'язок з Україною і зі своїм народом, почуття безумовної любові до своєї батьківщини, пронесене впродовж усього життя. І, коли завдяки своєму таланту, праці і щасливому випадку Т. Шевченко здобуває визнання в Петербурзі, його, немов магнітом, притягує до себе Україна; і на засланні – образ України є його провідною зорею. «О доле моя! Моя країно!» – немов акумулює цю ідею поет у вірші «А. О. Козачковському». Якщо покликанням Т. Шевченка була поезія, то його долею була Україна, про яку – всі його думи, поезія і турбота (творчість

митця надає безліч матеріалу для відповідного аналізу). На засланні надія повернення в Україну давала йому сили жити і знести всі тягарі неволі. Прикметно, що аргумент побачити Україну як підстава до продовження невольницького життя – за лічені кроки від спокуси це життя припинити – переважає релігійний аргумент: не погубити своєї душі:

Жить не хочеться на світі,

А сам мушиш жити.

Мушу, мушу, а для чого?

Щоб не губить душу?

Не варт вона того жалю.

Ось для чого мушу

Жить на світі, волочити

В неволі кайдани!

Може, ще я подивлюся

На мою Україну... («Лічу в неволі дні і ночі...») [40, 208–209].

(П. Іванишин говорить про «національну “цілющість Батьківщини”» [16, 242] у Т. Шевченка.) Навіть і тоді, коли приходили вагання, і можливість повернення в Україну здавалася примарною, він хоча й посмертно, «вже з неба», прагнув поєднатися з Україною, нехай через споглядання її.

Зупинимося дещо детальніше на питанні взаємин поета з Богом у зв'язку з його дискурсом України. Як глибоко релігійна людина Т. Шевченко провадив своє життя перед Богом; як людина, свідомо своєї відповідальності за національне буття, він ставить український інтерес вище за власний (що є для нього цілком природним) навіть у питанні своїх стосунків із Богом, – приватний вимір узалежнений від національного порядку речей. Коли Т. Шевченко, певний своєї неминучої смерті, писав «Як умру, то поховайте...», він переймався не власною посмертною долею, а підпорядковував її долі своєї батьківщини: тільки після її визволення для нього бачиться можливим його власне спасіння:

Як понесе з України

У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори –
Все покину, і долину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога [39, 371].

Подібні думки, – висловлені за інших обставин, також екстремальних, – на засланні, однак не пов'язані з передчуттям близької кончини, – знаходимо в поемі «Сон (Гори мої високі)»:

Я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю [40, 40].

Щодо цих сповідальних рядків Ю. Барабаш писав: «Не знаю – принаймні не пригадую – в поезії, і то не лишень українській, рядків, де б синівську любов до матері-землі було виражено з такою силою, так просто і так... страшно, адже подумаймо лишень: ці слова виголошені людиною глибоко релігійною...» [1, 22].

А проте, поетові релігійні почуття, сплетені з темою України – у більш «звичному форматі» – також неабиякої сили і глибини: «...Любіться, брати мої, / Україну любіть, / І за неї, безталанну, / Господа моліть» («Згадайте, братія моя...»); «Свою Україну любіть, / Любіть її... Во время люте, / В остатню тяжкую минуту / За неї Господа моліть» («Чи ми ще зійдемося знову?»).

Неодноразово прожитий Т. Шевченком біль розлуки з Україною і, відтак, розуміння верховної цінності України в його власному житті – виходить поза межі особистого: Україна є найвищою життєвою метою українства, заміни якій в усьому світі не знайти, щастя-талану поза якою не існує. Вона, стверджує поет, становить смислоутворювальне начало для

українства. «І все то, все в Україні!...» – висловлене пережиття Т. Шевченком у поемі «Сон (Гори мої високіі)» підтверджується його свідомою творчою – назагал працею – і життєвою націленістю на Україну, самоприсвятою Україні, джерелом якої була невичерпна любов до рідного краю.

Його позиція – постійного співвіднесення себе з Україною, окреслена, зокрема рядками поеми «Сон (У всякого своя доля)»: «Я до тебе літатиму / З хмари на розмову. / На розмову тихо-сумну, / На раду з тобою... / Порадимось, посумуєм...». Завдяки подібному співвіднесенню себе з Україною, почуттю глибокого зв'язку з нею, цілковитому співпереживанню її недолі, що набуває активного вияву, українці, як демонструє Т. Шевченко, творили майбутнє своєї землі, її долю в козацьку добу. На сторінках поеми «Тарасова ніч» з'являється низка імен українських провідників, що віддали життя заради порятунку своєї землі: Наливайка, Павлюги – і турбота про долю якої служить мотивом до згуртування навколо себе козацького браття Тарасом Трясиллом у протистоянні з поляками. У поемі «Гайдамаки», як і в попередньому творі, повстанці гуртуються на поклик рідної землі на національно-визвольну боротьбу: «На гвалт України / Орли налетіли...» тощо. На противагу – неможливість приносити діяльну користь батьківщині, згідно з Т. Шевченком, породжує страждання («Тризна», «Чернець»). Відданість Україні, присвята їй свого життя – ідеали – що їх сповнена українська історія. А проте, не лише «про ратний, військовий» героїзм минувшини говорить поет, а відчуває нестачу і потребу «героїзму за мирної історичної доби в житті народу» [12, 438]. Зокрема і сучасне Т. Шевченкові становище цілковито уярмленої України, на його переконання, спонукає не до послуху чи безпорадного плачу, а до усвідомлення неприродності цього стану з огляду на здобутки предків і, зрештою, до спротиву («Як умру, то поховайте», «І виріс я на чужині...» та ін.). Ідеться про чин, про турботу, що має виявлятися в дії на користь України.

Тож Т. Шевченко мислить Україну смислоутворювальним началом для українства та верховною цінністю (усвідомленою ним такою навіть у

контексті взаємин із Богом). У лоні його концепції України міститься національна ідея як дороговказ для повнокровного життя українців, що можливе за умови політичного самовизначення – набуття справжньої національної волі. Натомість за його відсутності українська культурна ідентичність, тривіалізована в імперії, набуває деформованого вияву – малоросійського гатунку.

Таким чином, предметом нашого дослідження стала одна із граней теми України, що, погоджуємося з Ю. Барабашем, є фундаментальною в Шевченковій творчості. Ведучи мову про поетову концепцію України, ми звернули увагу на відмінність бачення України, зведеної до фольклору та минувшини, її призначення загалом у добі та Т. Шевченком.

Культурне відродження в Україні першої половини ХІХ ст., значення якого недооцінювалося в імперії, стало важливим чинником пробудження національної свідомості. Саме в художній літературі відбувалася вирішальна битва за українську державність. Виняткову роль при цьому відіграв Т. Шевченко, надавши темі України нових смислів, порівняно зі своїми попередниками і сучасниками, що звично надавали цій темі або розважального характеру, змальовуючи колоритні традиції, людські типи, або ж, ностальгічно звертаючись до козацької минувшини та її здобутків, залишали це історії, засвоївши ідею нероздільності України та імперії. Натомість Т. Шевченко утверджував саму ідею України як самостійного суб'єкта. І тут важливим є його розуміння стосунків України з імперією, – на переконання Т. Шевченка, за визначенням шкідливих, пов'язуючи занепад України з імперським чинником. Його поезія давала відповіді на найважливіші виклики національного буття: брала участь у ««становленні» національного буття за допомогою слова» [16, 65], відкривала автентичне Я українців, формувала націю як духовну спільноту, протистояла імперській культурі.

Т. Шевченкові здається немислимим не любити Україну; це почуття є потужним струменем його поезій. І його – почуття безумовної любові до

України – поет прагнув прищепити українцям. Зокрема й підносячи ідею України до рівня верховної цінності: доля рідної України, як показує Т. Шевченко, прагнучи водночас донести цю думку землякам, неспівмірно переважає у парадигмі всіх можливих інтересів. І потребує діяльної турботи про неї, понад це – служіння. Звідси віддати за Україну і душу і тіло у сприйнятті Т. Шевченка було природним, що мало місце в козацьку добу (і відображене в поетичних творах «Тарас Трясило», «Гайдамаки», «Буває, в неволі іноді згадаю...» тощо), і що своїм життям доводить поет. Адже, з одного боку, його заслання (необмежене часовими рамками) фактично було розтягнутою в часі смертю, підставу якої він добре усвідомлював: «Я за неї (Україну) гину» («Лічу в неволі дні і ночі»). А з другого боку, він у розмові з Богом постулюючи: душа – вторинне, первинне – Україна, назагал «жертвує» своєю душею в ім'я України.

МОТИВ ІСТОРИЧНОЇ СЛАВИ В ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ

Насамперед маємо повторити прописну істину про те, що, згідно з Т. Шевченком, українська слава в історії виявляється в козацький період історії України. Саме таке сполучення – «козацька слава» – згадується в поетичних творах «На вічну пам'ять Котляревському», «До Основ'яненка», «Гайдамаки», «Гамалія», «Сон (Гори мої високі)» (ба більше, тут ідеться про «козацьку велику славу»), «Хустина» та ін. Водночас дискурс козацької слави насамперед охоплює поетичні твори «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гайдамаки», «Гамалія», «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє». При цьому, звісно, саме для раннього періоду мотив козацької слави є одним із основних. (Поняття історичної слави та козацької слави вживаються як синонімічні).

Отже, за Т. Шевченком, творцем української слави є козацтво. Воно закарбувало своє ім'я в історії багатьма битвами в ім'я України та її державності. Так, саме період Хмельниччини вважається найбільш славним своїми здобутками. «Протягом 1648–1657 рр. у національній самосвідомості народу стався, по суті, революційний прорив: уперше після загибелі Київської держави в ній з'являється державна ідея» [26, 101]. Т. Шевченко, можна стверджувати, виступає продовжувачем цього прориву Б. Хмельницького і водночас творцем уже свого – Шевченківського – прориву, позаяк до нього довгий час українська патріотична думка не сягала далі ідей автономізму, як це бачимо на матеріалі козацьких літописів. Його творчість, зауважує Ю. Барабаш, знаменувала «новий, саме шевченківський (виділення автора. – А. Г.) етап розвитку національної свідомості» [1, 63]: «склала підвалини і стала рушійною силою “українського проекту” (вже не малоросійського й не українофільського)» [1, 63]. Водночас Т. Шевченко, чітко асоціюючи особу гетьмана Б. Хмельницького з доленосною для України угодою 1654 р., що, врешті-решт, обернулася на колонізаторську, ведучи мову про козацьку славу, уникає згадування імені Б. Хмельницького.

Упродовж раннього періоду творчості, розвиваючи мотив козацької слави, поет виводить постаті Тараса Трясила («Тарасова ніч»), Івана Підкови («Іван Підкова») та ін. – козацьких ватажків попереднього до Хмельниччини періоду, витворює образ Гамалії («Гамалія»).

У своїх ранніх творах поет висловлює жаль за минулим: «Була колись Гетьманщина, / Та вже не вернеться!..» («Тарасова ніч»); «Було колись – минулося, / Не вернеться знову» («Н. Маркевичу»); «Було колись добре жити / На тій Україні...» («Іван Підкова»); «Сумно, страшно, а згадаєш – / Серце усміхнеться» («Гайдамаки»). Тож виникає питання: у чому, згідно з Т. Шевченком, вбачається це «добре життя» в минулому? Очевидно, не у відсутності викликів народу, українським землям, що повсякчас потерпали від вторгнень кримців і спустошення ними та вилюднення земель; що відчували на собі потужний релігійний, національний та соціальний гніт з боку поляків; не у впорядкованості життя українців тощо, а – у наявності волі протистояти ворогам і захищати народ і землю і цю волю реалізовувати; у здатності самостійно ухвалювати рішення, що впливали на долю народу та країни.

Шевченків щем за минулим – добою козаччини – виявляється і у вживанні конструкції «свята Гетьманщина» («Титарівна»), що завдяки епітету «святий» набуває щонайвищих ціннісних характеристик; називанні Гетьманщини Божим раєм («Сон (Гори мої високі)»). Т. Шевченко ставить в один ряд поняття Гетьманщина – панування – козацька слава: «Згада козак гетьманщину, / Згада та й заплаче! / Було колись, панували, / Та більше не будем!.. / Тії слави козацької / Повік не забудем!..» («Тарасова ніч»). У низці інших творів автор також звертається до мотиву панування, як-от «Іван Підкова»: «...Було колись – запорожці / Вміли панувати»; «Розрита могила»: «Панувала і я (Україна. – А. Г.) колись / На широких світі». І тут – одне з двох: або українці панують на своїй землі, або ворог панує над ними: чи то Річ Посполита: «...А над дітьми козацькими / Поляки панують» («Тарасова ніч»); чи то російська імперія, пліч-о-пліч з якою опиняються і свої

перевертні («Розрита могила»), – на виснаження України. Як відзначає Є. Маланюк, «в його творах образ “вміти панувати” звучить як лейтмотив» [20, 139], і цей інстинкт панування, продовжує дослідник, Т. Шевченко прагнув відродити.

Отже, як наголошує Т. Шевченко, Гетьманщина була часом власного панування і козацької слави. І тут мається на увазі символічне значення Гетьманщини – як Української держави, навіть пам'ять про яку імперська влада всіляко намагалася стерти. Зокрема в особі імперської інформаційної інституції – цензурного відомства – забороняла навіть згадувати слово «Гетьманщина» як крамольне. Така настанова продовжувала політику «обрусіння» Катерини II, зокрема й у тому, щоб після ліквідації посади гетьмана зробити все, щоб про нього і думати забули.

Варто зауважити, що жаль за минулим, козацьким минулим, відсутній у Шевченкових поезіях наступних періодів, окрім, хіба, вірша «Чернець»: «Не вернеться, що діялось, / Не вернеться сподіване, / Не вернеться».

Поетично звертаючись до Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченко закликає його, а точніше, як тлумачать цей вірш шевченкознавці, ставить перед собою завдання – співати про те, «Що діялось в Україні, / За що погибала, / За що слава козацька / На всім світі стала» («До Основ'яненка»). Він чітко формулює свій намір вивісти про те, які діяння козаків породили цю їхню славу. Її ж значення, на переконання поета, – непоборне. Для відповіді на питання: на чому базується козацька слава, згідно з Т. Шевченком, – необхідно звернутися до першої історичної поеми Т. Шевченка «Гарасова ніч». Козацтво зображується як рятівна для України та її народу воїнська сила, здатна чинити відсіч ворогам; як сила, спрямована на захист рідної православної віри; а також як сила – що становить моральну опору нації. При цьому якщо загалом у Шевченкових поезіях мотив історичної слави розвивається на тлі протистояння козацтва полякам або туркам, у цьому творі, в першій його частині, серед супротивників козацтва

автор називає також москалів. Так, кобзар співає про те, «Як москалі, орда, ляхи / Бились з козаками...».

Споріднене козацькій славі є поняття козацької волі. Неодмінним атрибутом козацтва є вільність: тому й поневолених у Скутарі козаків Т. Шевченко називає «вольними козаками» («Гамалія»); тому, описуючи полеглих козаків, що лежать у могилі, Т. Шевченко пише: «Оце воля спить! / Лягла вона славно, лягла вона вкупі / З нами, козаками!» («Буває, в неволі іноді згадаю»); «У нас воля... / ...спала на купах, / На козацьких вольних трупах, / Окрадених трупах!» («І мертвим, і живим...»). Окрім того, з другого боку, саме чуття козацької слави дає відчуття свободи («Гамалія»). Як наголошує І. Дзюба, поєднання мотиву слави з мотивом волі, а також правди, справедливості складає «суто шевченківську контамінацію» [8, 93].

Загалом Т. Шевченко вбачає в українській історії декілька руйнівних для неї подій, а саме: унію 1596 р., Переяславську угоду 1654 р., а також програму Полтавську битву 1709 р., що породило жахливий терор та активізувало асиміляторську політику зросійщення, надаючи їй безповоротного характеру. Очевидно, щодо перших двох можна утриматися від додаткових коментарів, оскільки Т. Шевченко з цього приводу багатослівний, щодо останнього, зважаючи на спадкоємність україноненависництва правління Миколи I, прямих висловлювань – менше. Відтак зачитуємо поему «Іржавець»: «Що ж діялось по шведчині! / То й вони (кобзарі. – А. Г.) злякались! / Онімели з переляку / Сліпі небораки. / Отак її воеводи, / Петрові собаки, / Рвали, гризли». Тож наступними етапами «процесу її національного “занапашення” і поступової маргіналізації у світовому цивілізаційному процесі» [1, 64], було, як відзначає Ю. Барабаш, царювання Катерини II та сучасного Т. Шевченкові Миколи I, поруч із «кривавим царюванням Петра I» [1, 64] – відтворені в містерії «Великий льох».

Тож слава – це набуток минулого, здобутий козацтвом у боротьбі за волю України. І хоча це набуток минулого, проте він впливає (Т. Шевченко

наполягає: має впливати!) на наступні періоди. Особливо, вважає Т. Шевченко, ця слава є запорукою тривання народу в період бездержавності. На відміну від людського життя, славу поет сприймає як щось тривке, незнищенне: «...все гине, – / Слава не поляже; / Не поляже, а розкаже, / Що діялось в світі, / Чия правда, чия кривда / І чий ми діти... / От де, люде, наша слава, / Слава України!» («До Основ'яненка»). Тож маємо підстави не погодитися із твердженнями Б. Стебельського про те, що Т. Шевченко «бачив нашу славу в козацькій силі, в її зброї» [28, 187], на відміну від П. Куліша, який «убачав славу України “в нашій думі, в нашій пісні”, у фольклорі, та виправив Шевченка» [28, 187], – а вважати, що і в думках та історичних піснях, і в козацькій силі – як підставі до творення фольклорних текстів.

У цитованих рядках Т. Шевченко очевидно сполучає славу предків з їхніми нащадками, оскільки ті вже мимоволі стають спадкоємцями цієї минулої слави. І тільки вони. Так, у вірші «Розрита могила», описуючи занепад поневоленої України, зокрема розривання могил москалями (що у Т. Шевченка є символічним виявом української руїни, поруч із висиханням Дніпра), поет наголошує: заховане в могилах старими батьками можуть знайти, тобто зрозуміти, пізнати, лише їхні діти.

Слава промовляє до українців через могили учасників визвольної боротьби, а також через співців минулих подій. Звісно, козацьке минуле позначене не тільки славою, але й не меншою мірою мучеництвом. Про це Т. Шевченко послідовно веде мову. До прикладу: «Дивлюся, в могилі усе козаки: / Який безголовий, який без руки, / А хто по коліна неначе одтятий...» («Буває, в неволі іноді згадаю»). У посланні ж «І мертвим, і живим...» автор похованих у могилах козаків називає мучениками, що пройшли через розп'яття.

Слава, стверджує Т. Шевченко, передбачає жертви або готовність ці жертви принести. А коли йдеться про боротьбу за виживання свого народу, за його цінності та збереження самобутності – цими жертвами є мученицька

смерть і незаслужене забуття нащадками. Т. Шевченко нагадує, що козацька слава здобута важкою ціною: «Я ридаю, як згадаю / Діла незабуті / Дідів наших. Тяжкі діла» («І мертвим, і живим...»). Одначе у шкалі цінностей для дідів воля, слава, цінність братерства значили більше, ніж саме життя. І тут особливо прикметним є вірш «Буває, в неволі іноді згадаю», що розповідає історію старого козака, який віддав усе своє добро, трьох синів і своє життя «Україні-небозі».

Тож сучасним Т. Шевченкові відбитком цієї козацької слави, «свідком слави дідівщини» («Іван Підкова») служать могили, які, складається враження, у «Кобзарі» пронизують увесь горизонт. «За могилою могила...» – читаємо в «Перебенді»; «...скрізь могили...» – «До Основ'яненка»; «Пановали (запорожці. – А. Г.), добували / І славу, і волю; / Минулося – осталися / Могили на полі» – «Іван Підкова»; «Там могили з буйним вітром / В степу розмовляють...» – «Н. Маркевичу» і т. д. Поруч із жалем за славне козацьке минуле Т. Шевченко не має самоомани про можливість повернення цього; він усвідомлює належність цієї сторінки в бутті народу минулому, але через проговорювання – і майбутньому.

Дискурс могил – символу козацької слави, що височіють Україною, – надалі, в період «трьох літ», набуває інакшого звучання. Могили згадуються як такі, що зникають: через саморуйнування – «Розсипаються могили, / Високі могили – / Твоя слава...» («Чигрине, Чигрине...»); або через їхнє розкопування: «...могили мої милі / Москаль розриває» («Розрита могила»); «Може, Москва випалила (Україну) / І Дніпро спустила / В синє море, / Розкопала / Високі могили – / Нашу славу» («Сон (У всякого своя доля»); «...Розриті могили в степу назирай» («Кавказ»). Водночас, необхідно зауважити, мотив розривання могил у Т. Шевченка вже з'являється в поемі «Гайдамаки».

Т. Шевченко відчував постійну потребу контактувати з минулим: дивитися на могили, високі, «начинені... благородним трупом» («Буває в неволі іноді згадаю...»), лицарські, про що поетично говорить у низці віршів,

як-от: «Лічу в неволі дні і ночі...», «Не молилася за мене...» та ін. Прикметно, що і свій останній вірш «Чи не покинуть нам, небого...», написаний за одинадцять днів до смерті, він закінчує такими рядками: «Дніпро, Україну згадаєм, / Веселі селища в гаях, / Могили-гори на степах – / І веселенько заспіваєм...».

Період козаччини, безсумнівно, – це період важкий у зв'язку з постійною зовнішньою загрозою і гнітом та сповнений внутрішньої боротьби за владу, внутрішніми протистояннями. Назагал про повнокровний період козаччини маємо підстави говорити від середини XVI ст. (тоді ж була заснована і Запорізька Січ Дмитром Вишневецьким на о. Хортиці) і до зруйнування Запорізької Січі московськими військами 1775 р. за наказом Катерини II. І період цей є дуже неоднорідним. Ми вже вели мову про те, що козацькі виступи до гетьманування Б. Хмельницького Т. Шевченко уславлює, у той час як згадування імені Б. Хмельницького в цьому контексті в ранній період уникає, а надалі дає великому гетьманові дуже жорстку оцінку (як-от у віршах «Розрита могила», «За що ми любимо Богдана?...»). Згідно з «Гайдамаками», Т. Шевченко, згадуючи про козацьку славу, відсилає до того часу, коли Чигирин був гетьманським містом [39, 147] і, очевидно, єдиною гетьманською столицею України, неподіленою на Правобережжя і Лівобережжя, а отже, охоплює час приблизно до гетьманування І. Виговського, – знову ж без згадування Б. Хмельницького. Що ж до іменування в тексті поеми Богдана славним – дослідники звертають увагу на належність цих слів благочинному, звернутих до козацької громади, у свідомості якої, як і всього українського народу, Б. Хмельницький був незмінним авторитетом.

Коліївщину, а це близько одного року – 1768-го, поет також називає добою козацької слави. Відмінність між цими періодами – колосальна. Маємо детальніше зупинитися на поемі «Гайдамаки» для того, щоб з'ясувати, які саме критерії дозволили Т. Шевченкові звеличити гайдамаччину до періоду козацької слави. Не засоби відсічі ворогу, а мета – дати таку відсіч:

перефразовуючи Т. Шевченка, припинити руйнування, мордування, святотатства, заподіювані ворогом [39, 135], припинити катування України [39, 158]. Прикметно, що козацька слава у Т. Шевченка передбачає єднання, спільну дію ватажка і війська, усієї громади, а максимум – народу. Як у «Гайдамаках»: «Над Тясмином, / У темному гаю, / Зібралися: старий, малий, / Убогий, багатий / Поєднались – дожидають / Великого свята»; «...осталися / Діти та собаки – / Жінки навіть з рогачами / Пішли в гайдаки». Спрацював закон виживання: «...Замучені руки / Розв'язались – і кров за кров, / І муки за муки!»; «Гірше пекла...».

Т. Шевченкові близьке козацтво духом, силою, беззастережною відвагою, волею до боротьби. Тож у вступі до поеми «Гайдаки» поет, уявно збираючи у своїй хатині вельможну козацьку громаду, пише: «А я дивлюсь, поглядаю, / Сміюся сльозами. / Дивлюся, сміюся, дрібні утираю – / Я не одинокий, є з ким в світі жить...». У цьому уявному козацькому товаристві він – серед побратимів, натомість самотньо поет себе відчуває із сучасниками.

Наразі переважно ми зверталися до поетичних творів Т. Шевченка раннього періоду. І якщо в ранній період ідеться про відсіч ворогові в минулому, то у другий період творчості Т. Шевченка, зокрема «трьох літ», це козацьке минуле осмислює у зв'язку з різними виявами загальноукраїнської розрухи свого часу, породженої поневоленням України російською імперією («Розрита могила», «Чигрине, Чигрине...» та ін.). Один зі знакових творів періоду заслання, що увійшов до циклу «В казематі» – «За байраком байрак» – розповідає про козацьке минуле – неславне, – сповнене внутрішніх кровопролиттів («По своїй по землі / Свою кров розлили / І зарізали брата... »). Як одна із чільних для подальшої творчості постає тема рекрутства, що її, на нашу думку, можна сприймати контрастно до теми козацтва (поема «Сова», «Рано-вранці новобранці...», поеми «Москалева криниця» та «[Марина]», «По улиці вітер віє...» та ін.).

У текстах періоду заслання, звернутих до козаччини, мотив історичної слави відсутній («Іржавець», «Полякам», «Чернець», «Хустина», «У тієї Катерини...», «Ой чого ти почорніло...», «– Не хочу я женитися...», «Заступила чорна хмара...», «Нащо мені женитися?», «Буває, в неволі іноді згадаю»). А в поезії «Сон (Гори мої високі...)» поет говорить про зайвість цієї козацької слави народові – як селянської верстви, так і вищої: «Твої люде окрадені, / А панам лукавим... / Нащо здалась козацькая / Великая слава?!». Поетичний твір «Швачка», очевидно, найближче стоїть до раннього періоду творчості, однак описувані події розправи над ворогом Швачкою Т. Шевченко не трактує як козацьку славу. Проте поет послідовно послуговується епітетами «славний», «преславний» щодо запорожців та Запорожжя (як-от: балада «У тієї Катерини», історична поема «Заступила чорна хмара», вірші «Ой чого ти почорніло», «У неділеньку у святую», «Не хочу я женитися»). В останній період творчості Т. Шевченко прямо до теми козаччини не звертається.

Тож якщо в ранній період творчості Т. Шевченко через різноманітні постаті – достовірні чи вигаданого Гамалії – являє цю козацьку славу, то в посланні «І мертвим, і живим...» періоду «трьох літ», не називаючи імен, яких незліченна кількість, Т. Шевченко звертається до всіх поколінь українців із закликом осмислити події минулого: «Прочитайте знову / Ту ю славу. Та читайте / Од слова до слова, / Не минайте ані титли, / Ніже тії коми, / Все розберіть...». І на підставі цього осмислити власне рабське становище: «...спитайте / Тойді себе: що ми?.. / Чиї сини? Яких батьків? / Ким? за що закуті?..». На переконання Т. Шевченка, лицарські нащадки зобов'язані бути спадкоємцями дідівської слави, моральних вартостей, бути продовжувачами у творенні України, адже від коштовного нетлінного спадку не відмовляються, і саме незнання, «окрадення» у знанні, славетного минулого є причиною ганебного невільництва.

Аналізуючи мотив історичної слави в поетичній творчості Т. Шевченка, висновуємо, що за Т. Шевченком в історичному процесі слава –

атрибут козацтва як дієвої сили в боротьбі з ворогами за оборону ключових для народу та України цінностей: волі, православної віри, цілісності українських земель. Водночас ця слава – набуток України, важливий як для сучасних Т. Шевченкові поколінь, так і для українців сьогодення та майбутності. Поет переконаний, що дідівська слава є спадком наступних поколінь, пізнати її – означає позбутися луди, повернути собі те, в чому люди окрадені. Перефразовуючи митця, ця слава зобов'язує «лицарських синів» («І виріс я на чужині»), позбутися свого ярма неволі.

Мотив історичної – козацької – слави в різні періоди творчості Т. Шевченка виявляється неоднаково. Для ранньої його творчості притаманне поєднання мотиву козацької слави із темою козаччини. Надалі – у період «трьох літ» – козацьке минуле у творчій свідомості Т. Шевченка пов'язується з різними виявами загальноукраїнської розрухи, зумовленої поневоленням України імперією; поет дошукується витоків цих руїнницьких процесів; глибоким постає ціннісний контраст козацтва та Шевченкових сучасників. Провідне місце в контексті досліджуваного мотиву посідає послання «І мертвим, і живим...». У поезіях періоду заслання мотив історичної слави відсутній, а в останній період творчості Т. Шевченко прямо до теми козаччини не звертається.

МОТИВ ІСТОРИЧНОЇ СПАДКОЄМНОСТІ НАЦІЇ В ПОЕЗІЯХ 1837–1850 РОКІВ

Шевченків збірний образ козацтва виразно контрастує з образом уярмленого населення України під окупацією російської імперії. Збірний образ козацтва, особливо часто вживаний у перший період творчості, звеличений поетом, зважаючи на ту роль, що її козацтво відіграло в період нарощення своєї сили та чисельності, зятятого спротиву ворогам, стояння на державницькій позиції, але не меншою мірою – зважаючи на ту роль, що її козацтво уособлювало вже після свого зникнення. Саме козацтво для поколінь покріпачених, поневолених, русифікованих російськими школами і російською церквою українців було тією доблесною волелюбною і вільною політично активною українською силою, що її народна пам'ять, часто очищену від негативу, зберігала і яка в такий спосіб була для народу джерелом сили та гордості. Козацтво звично сприймається як «носій національної ідеї та борець за її реалізацію» [26, 237], як сила, здатна всю націю активізувати до дії, підняти на боротьбу. З козацтвом асоціюється ідея рівності серед народу, втілена в життя Христова заповідь.

Загроза зі степу від кримців, ціллю яких було людоловство, вигартувала в українцях беззастережну відвагу, дух волі і спротиву – притаманні козацтву. Окрему суспільну верству, як зазначає Д. Дорошенко, козаки склали вже наприкінці XV ст. Якщо в середині XVI ст. «козаків нараховувано тисячами, то в кінці того ж самого століття їх можна рахувати на десятки тисяч» [10, 190]. На початку XVII ст. козацтво «переймає на себе роль провідної верстви українського суспільства» [10, 189]. Селянська людність, незадоволена соціально-економічними порядками, впровадженими Річчю Посполитою в Україні, активно поповнювала козацтво. З'являються «незримі нитки взаємного розуміння й певної спільності інтересів» [10, 191]: «вся маса селянської людності, яка не могла покинути своїх родин, своєї хати й свого поля, почала бачити в козаках людей особливо для неї симпатичних,

які при нагоді можуть виступити в її обороні» [10, 191]. Д. Дорошенко підкреслює духовний зв'язок козаччини й селянської маси. Таку близькість козацького та селянського станів, перетворення селян на козаків Т. Шевченко показує в поемі «Невольник» та у вірші «Буває, в неволі іноді згадаю».

Роблячи невеликий історичний екскурс, мусимо зауважити, що роль козацтва була не тільки державотворчою, але згодом і деструктивною як для Української держави, так і для самої ідеї державності. Так часто власні інтереси – боротьба за свої права та привілеї – для козацтва заступали державні. Ідею самостійної соборної Української держави фактично відстоювали лише гетьмани Б. Хмельницький (1648–1657) (який, попри укладену Переяславську угоду 1654 р., чинив рішучий спротив намаганням московії обмежити Українську державу в її правах), П. Дорошенко (1665–1676) та гетьман в екзилі П. Орлик (1714–1742). (Окремо слід згадати І. Мазепу з його відчайдушною боротьбою за суверенітет Української держави 1709 р.). Тим часом як росія та Річ Посполита домагалися розділення Української держави, на що, як правило, погоджувалися й українські гетьмани. Особливо показовим є епізод із Д. Многогрішним 1668 р., який разом із лівобережною старшиною прийняв підданство царя, нехтуючи реальною можливістю об'єднання козацької України і звільнення від московського панування під проводом П. Дорошенка. А вже за гетьманування П. Полуботка (1722–1724) більшість старшини виявилася нездатною до боротьби навіть за автономію; серед запорожців поширюються проросійські настрої, козацькі ж маси «засвідчили свою байдужість до політичного майбутнього вітчизни» [26, 271], втрачаючи державотворчу функцію. Водночас, ще раз наголосимо, у народній свідомості закарбувався волелюбний образ козака. І похитнути його – зазіхнути на цей ідеал – призвело би до руйнування ідеалів самого народу та зіграло би на руку імперії. Саме з цим образом пов'язана пам'ять про існування самостійної козацької держави.

Як у Речі Посполитій, так і в московщині (згодом російській імперії) завжди панував страх перед козацтвом, потугу якого намагалися зменшити, чисельність – обмежити, права – урізати, здеморалізувати, переманити на власний бік, а згодом взагалі скасувати та знищити. Водночас розуміючи схильність українського народу до козацтва, і сам народ – упокорити. Так, 1714 р. на Правобережній Україні, що входила до складу Речі Посполитої, було ліквідовано «козацький стан і всі осередки української державності» [26, 225]. В Україні під окупацією російської імперії 1775 р. було знищено Запорізьку Січ, а 1783 р. було ліквідовано національні збройні сили козацького війська.

Саме козацтво Т. Шевченко зображає як типових представників української минувшини. Із козацтвом пов'язує період української слави; говорить про притаманне козакам благородство, про їхнє мучеництво («Сон (У всякого своя доля)») тощо. Але головна характеристика, якою наділяється козацтво у Т. Шевченка, є, звісно, воля: про «козацьку волю» поет пише в поезії «Думи мої, думи мої...»; епітет «вольний» щодо козацтва виступає постійним: «вольні козаки» зустрічаються на сторінках поеми «Гамалія», містерії «Великий льох»; «вольний, як козак / Колись-то був» – у поемі «Відьма»; «Пишалася синами мати, / Синами вольними» – у вірші «Полякам»; «Усі ми однаково на волі жили! / Усі ми однако за волю лягли...» – у вірші «Буває, в неволі іноді згадаю...» тощо.

Козацтво зображене як активна сила, спрямована на захист держави, її народу, православної віри. При цьому козацтво в Т. Шевченка, як правило, позбавлене негативної характеристики. Окрім, хіба, таких рядків із поеми «Гайдамаки»: «Діти нехрещені ростуть, / Козацькі діти; а дівчата!.. / Землі козацької краса / У ляха в'яне, як перш мати... / ...розковать / Козак сестру свою не хоче, / Сам не соромиться конать / В ярмі у ляха...» («Гайдамаки»). Водночас слід зауважити, що зусилля, спрямовані на ліквідацію козацтва, денаціоналізацію українців, перетворення їх на суто робочу силу, і гайдамацьке повстання 1768–1769 рр., на тлі польського національного та

релігійного гніту, засвідчує неймовірну життєздатність як державницької ідеї, так і силу спротиву денаціоналізації та покатоличенню. Відмінними постають образи козаків із балади «За байраком байрак...» циклу «В казематі», по суті братовбивць, які «по своїй по землі / Свою кров розлили / І зарізали брата», – зображаючи яких, Т. Шевченко, однак, їхню провину покладає на гетьмана, що запродав християн, являючи козаків безневинно-винними.

Типовими представниками сучасного Т. Шевченкові періоду є «люди» як збірний образ, тобто сільське населення, простолюд. Якщо основна характеристика козаків зводиться до поняття волі, то люди характеризуються Т. Шевченком найчастіше з морального боку, при цьому – негативно – через зневажливе ставлення до ближнього. Це стосується перших трьох періодів творчості Т. Шевченка. Так, згідно зі спостереженням поета, людям властиво осуджувати, насміятися, ставитися зверхньо до свого ближнього: «...люде чужії її засміють» («Причинна»); «...сироту усюди люде осміють» («На вічну пам'ять Котляревському»); «Нехай собі тії люде, / Що хотять говорять...» («Катерина»); «На Божеє слово вони б насміялись...» («Перебендя»); «...люди не побачуть, / То й не засміються» («Думи мої, думи мої...»); «Вранці найдуть мене люде, / Мене осміють...» («Чого ти ходиш на могилу?...»); «На те вони люди, / І вдовицю не забудуть, / І тую осудять!» («У Вільні, городі преславнім...»); «...Щоб потім сміятись, / Щоб з тебе сміятись, / Щоб тебе добити...» («Не так тії вороги...») тощо. Також у перший період творчості поет зображає збірний образ «людей», своїх – земляків – такими, що немов чужі («Причинна»); («Думка (Нащо мені чорні брови...)»), гордовитих та пихатих («Тризна»). Окремо ще є «люде» на чужині, «чужі люде» (конкретно – в московщині), з якими тяжко жити: «Ні з ким буде поплакати, / Ні поговорити» («Думка (Тече вода в синє море)»), які знову ж таки насміються («До Основ'яненка»). Найбільше ж цього періоду Т. Шевченко викриває «людей» в поемі «Катерина». У другий період

творчості поета зустрічаємо образ «людей», що злії за визначенням, не дають дожити віку («Лілея», «Маленькій Мар'яній»), ба навіть «змії» («Три літа»).

У третій період також є «добрі люде» у сенсі злих – проте творення ними зла маскується за «жалкуванням» – в Україні та на чужині – «Княжна»; «Не гріє сонце на чужині...»; «Не так тії вороги...»; окремо ще є «злії люде» («Мені однаково, чи буду...»); («Полюбилася я...»). У поемі ж «Москалева криниця» (1 ред.), понад це, поет пише: «...знаєш, люде / Втоплять і задушать!». Натомість позитивний образ – «люде веселі» – є вкрай рідкісним («Г. З.», «І виріс я на чужині...»).

Без сумніву, Т. Шевченко сповнений «благоговіння перед святим, офірним подвигом предків (справжніх... козаків)» [22, 212–213]. Із другого боку, Шевченкове ставлення до «людей», позбавлене ілюзій, як він сам про це пише: «А про людей... Та нехай їм. / Я їх, добрих, знаю. / Добре знаю» («Княжна»), – зазвичай викривальне. Однак не в змозі обійти аспект суспільних взаємин, врешті-решт, звернемося до збірного образу людей, зображеного в контакті з історією, козацькою минувшиною.

Звісно, Т. Шевченко типово як для романтика послуговується схемою родинних зв'язків: діди – батьки – діти – онуки в різних варіаціях. Як-от в історичній поемі «Тарасова ніч», описуючи невтішні українські реалії, що передували битві, очоленій Тарасом Трясилом 25 травня 1630 р. проти коронного гетьмана С. Конецпольського, неодноразово називає українців «дітьми козацькими», що над ними панують поляки. Також у поемі «Гайдамаки» згадує дідів учасників повстання Коліївщини, незгірше яких і їхні нащадки карають ляхів [39, 170]. Особливо активно Т. Шевченко цю схему родинних зв'язків застосовує в посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє», проте зупинимося на цьому творі дещо згодом.

Водночас, як це притаманно романтикам, поет, зображаючи в межах одного твору різні покоління українців, зазвичай демонструє, що козацька – дідівська – справа – залишається в минулому, тоді як їхні нащадки – онуки –

обирають мирний плин життя – хліборобський: «...Жито собі сіють» («Гайдамаки»). Проте ця хліборобська справа перекреслює предківські здобутки і є свідченням байдужості та ціннісної вихолощеності: «Діди лежать, а над ними / Могили синіють. / ...Ніхто не згадає» («Гайдамаки»); «А унуки? Їм байдуже...» («Гайдамаки»). Так що селянська хліборобська праця служить контрастом до козацького звияжного подвигу і вольності: «З того часу в Україні / Жито зеленіє...» («Гайдамаки»); «...ви вже ніколи / Не вернетесь на волю, / Будете орати / Мене (поле. – А. Г.) стиха та, орючи, / Долю проклинати» («Ой чого ти почорніло...»).

Традиційним є зображення Т. Шевченком покріпачених українців, своїх сучасників, закутими, у кайданах, у ярмі: «...в ярмі падають...» («Сон (комедія)»); «Всі оглухли – похилились / В кайданах... байдуже...» («Гоголю»); «...закований / У ваші кайдани / Народ темний...» («Холодний яр»); «...людей закували / Та й мордують...» («Сон (Гори мої високі...)»); «...її діти в кайданах...» («Іржавець») тощо. Проте Т. Шевченко не називає своїх поневолених земляків рабами, на відміну від четвертого періоду творчості, де наратив рабства – в різних сенсах – є дуже активним. Це невільництво в російській імперії – закріпачення та виснаження людей важкою працею – розповсюджувалося і на людську свідомість: стимулювало перетворення на немислячих істот, породжувало байдуже, пасивне ставлення до життя, обмежувало світогляд людини, позбавляло її історичної пам'яті, зосереджуючи всі зусилля на виживанні. Покріпачення Т. Шевченко вбачає несправедливим актом щодо вільного народу.

Відтак, Т. Шевченко констатує роз'єднаність поколінь українців – у цінностях, у ставленні – активному чи пасивному – до життя; втрату відчуття тяглості, спадкоємності нації у перейдених нею етапах перемог і поразок, набутому досвіді. Ідеали честі, слави, братерства і волі держави втрачені, заради яких козацтво жертвувало своїм життям («Гоголю») [39, 284]. Проблема нерозуміння та неприйняття нащадками справжніх цінностей минулих поколінь також знаходить відображення у вірші «Розрита могила»:

«Начетверо розкопана, / Розрита могила. / Чого вони там шукали? / Що там схоронили / Старі батьки? Ех, якби-то, / Якби-то нашли те, що там схоронили, / Не плакали б діти, мати не журилась». Т. Шевченко говорить про згасання історичної пам'яті: «Тяжко! важко! Кат панує, / А їх (Гонту, Залізняка. – А. Г.) не згадають» («Гайдамаки»); «...про тебе, / Старче малосилий, / Ніхто й слова не промовить, / Ніхто й не покаже, / Де ти стояв. Чого стояв. / І на сміх не скаже!!» («Чигрине, Чигрине...»). Змінюється людське призначення і знецінюється саме життя людини, приреченої бути «гарматним м'ясом» для імперії («Гоголю», «Кавказ»). Поет також називає людей «сліпими» («Великий льох»), «сердешним людом» («Холодний Яр»).

Супровідним такому фізичному поневоленню є мовчання, безвольність, збайдужіння, неможливість дати моральну оцінку тому, що відбувається: добро визнати за добро, а у злі бачити зло, і, відтак, чинити злу спротив: «А той, щедрий та розкошний, / Все храми мурує; / Та отечество так любить, / Так за ним бідкує, / Так із його, сердешного, / Кров, як воду, точить!.. / А братія мовчить собі, / Витріщивши очі! / Як ягнята. “Нехай, – каже, – / Може, так і треба”» («Сон (У всякого своя доля)»). У поемі «Іржавець», описуючи події по трагічній Полтавській битві 1709 р., поет із болем говорить про страждання України та людей, та їхнє мовчання в кайданах. Зображаючи глобальну картину вбивчої щодо інших націй політики російської імперії, однією з ознак цього «темного царства» Т. Шевченко називає мовчання: «Од молдованина до фінна / На всіх язиках все мовчить, / Бо благоденстує!» («Кавказ»). Традиційно після цитування цих Шевченкових афористичних рядків із поеми «Кавказ» дослідники вдаються до їхнього коментування І. Франком у його розвідці «Темне царство». Тож не будемо і ми винятком у цьому. «Ся глуха, мертва мовчанка – не з благоденства, як іронічно додає поет, а з мусу, се перша й головна признака “темного царства”. Аби з усіх людей поробити “холопів” та “лакеїв” або бездушні, робучі та покірні машини, бо тільки ті два роди творів земних мають місце в темнім царстві, – треба поперед усього не дати людям думати по-людськи та обмінюватися

тими думками, треба не дати їм висловлятися свobodно, а радше треба заставити їх “молоть пустяки”» [30, 66]. Прикметно, що таке ж мовчання – як реакція на «конання» України – має місце і в козацький період, безпосередньо після зруйнування Запорозької Січі російськими військами 1709 р. та втечі запорожців до Криму: «Чули, чули запорожці / З далекого Криму, / Що канає Гетьманщина, / Неповинно гине. / Чули, чули небожата, / Чули, та мовчали. / Бо й їм добре на чужині / Мурзи завдавали» («Іржавець»).

Поруч із Шевченковими поезіями, що змальовують українські реалії, заслуговує на увагу і поема «Єретик», яка, хоча своїм сюжетом і виходить за межі українського контексту, але змістовно перегукується зі згадуваними нами творами, а поневолений чеський народ описується за допомогою таких самих засобів, що й український: «Кругом неправда і неволя, / Народ замучений мовчить»; «темнії люде»; «очі незрящі»; «вольний розум», окутий кайданами; і, зрештою, людське мовчання, як реакція на виклик, кинутий Гусом всесильним католицьким владикам. Через такі образи Т. Шевченко змальовує універсальний образ поневоленого і впокореного народу.

Беручи до уваги проаналізоване, може скластися враження, що немає достатніх підстав вести мову про заявлений нами мотив історичної спадкоємності нації. Справді, Т. Шевченко з цього приводу не такий багатослівний, але достатньо красномовний і однозначний. Насамперед маємо наголосити, що, ведучи мову про ціннісну роз'єднаність поколінь українців, про забуття нащадками своїх предків та їхньої героїчної боротьби, поет цим самим – використовуючи схему родинних зв'язків – формує відчуття тяглості поколінь українців. І, що важливо, Т. Шевченко виявляє, що його закутий народ володіє внутрішньою силою, високими ідеалами, волінням, досвідом перемог – як той самий народ, що ці якості та силу вже засвідчував і якими дивував увесь світ у попередню козацьку добу. Проте не бачить своїх можливостей, що, натомість, бачив і в що вірив сам Т. Шевченко. Про сподіване «перезавантаження» – переливання крові – в

національному організмі: ціннісне, державотворче («національне самоочищення» [2, 334]) поет промовляє у вірші «Чигрине, Чигрине...»: «Може, зйдуть, і виростуть / Ножі обоюдні, / Розпанахають погане, / Гниле серце, трудне, / І вицідять сукровату, / І наллють живої / Козацької тії крові, / Чистої, святої!!!». І, відтак, закличні рядки свого бунтівного поетичного заповіту «Як умру, то поховайте...»: «Поховайте та вставайте, / Кайдани порвіте / І вражою злою кров'ю / Волю окропіте» – Т. Шевченко адресує українському народові саме як лицарському народові, що споконвіку вів боротьбу за волю. Маючи віру в непоборну внутрішню силу свого народу, тимчасово закутого, але спроможного на своє вивільнення.

Хочемо також звернути увагу на іменування Т. Шевченком простолюду «окраденим». У поезії «Сон (Гори мої високі...)» автор, пишучи про неможливість оновлення ветхої козацької церкви, говорить загалом про неможливість оновлення того, що пов'язується з козацтвом: «Твої люде окрадені, / А панам лукавим... / Нащо здалась козацькая / Великая слава?!». Звісно, окраденими Т. Шевченко називає людей, у яких відібрано те, що їм належить. На нашу думку, йдеться саме про волю, козацький духовний спадок: пам'ять про козацьку славу і волелюбність, боротьбу і перемоги, братерство – «без холопа і без пана» («Чернець»).

Такими, що становлять різкий контраст, постають Шевченкові твори «Гамалія» та «І виріс я на чужині...», у яких автор витворює образи уярмлених українців – закутих у кайдани козаків у далекій турецькій Скутарі та покріпачених українців на своїй землі відповідно. Для козаків бути поневоленими є соромом не лише в цьому житті, але й у потойбічному: «І сором тут, і сором там / Вставать з чужої домовини, / На суд твій праведний прийти, / В залізі руки принести / І перед всіми у кайданах / Стать козаків...» («Гамалія»). Натомість українці Шевченкового часу ярмо кріпаччини несуть покірно. Проте ця мовчазна покірність, наголошує Т. Шевченко, зумовлена безпросвітним становищем: здобута виснаженням народу важкою ношею кріпацтва, феодальних повинностей у вигляді податків, постоїв

(безоплатного утримання на території України військ), різних робіт: «...Чорніше чорної землі / Блукають люди...»; «...Неначе люди подуріли, / Німі на панщину ідуть / І діточок своїх ведуть!...»; «...А скрізь на славній Україні / Людей у ярма запрягли / Пани лукаві...». При цьому обидва образи – як непокірних, внутрішньо вільних і розкутих козаків, так і поневолених, фізично виснажених, внутрішньо пригнічених, німотних українців – здаються співвідносними кожен своєму часу: національно-визвольних змагань і національного поневолення, без можливості взаємозаміщення. По-іншому в Т. Шевченка: у невольницьких поставах він бачить сліди лицарства. Звідси і його розпач: «Гинуть! Гинуть! / У ярмах лицарські сини...» («І виріс я на чужині...»).

Насамкінець звернемо увагу на Шевченкове послання «І мертвим, і живим...», адресоване насамперед вищому привілейованому прошарку українського народу – його еліті, призначеній бути рушійною силою народу. Водночас на сторінках послання неодноразово зринає образ народу як простолюду, що його Т. Шевченко характеризує як «люди потомлений», запряжений «в тяжкі ярма»; «брати незрящі, гречкосії», із яких деруть шкуру; «заковані люде», розкування яких – визволення з неволі – пророкує поет. Тим часом і українську еліту – своїм становищем зобов'язану предкам козакам – прошарку, піднесеного до рівня російського дворянства, Т. Шевченко також називає закутою, тобто поневоленою російською імперією цим самим дворянством. Про це поет веде мову і в містерії «Великий льох», називаючи золото та чини імперськими засобами впокорення. Саме на цю еліту автор покладає провину уярмлення народу.

Якщо звернутися до історії, стає очевидним, і в козацьку добу зловживання старшини щодо селянства та козацтва почали виявлятися дуже рано. Зокрема показовим є ставлення до поспільства добре знаного кожному українцеві за романом П. Куліша «Чорна рада» гетьмана Я. Сомка, з одного боку, справжнього патріота України, а з другого – великого визискувача вбогих людей. На жаль, замість відстоювання українських державних

інтересів у комунікації із зовнішніми силами більшість української еліти була перейнята власними вигодами. Вже на початку 60-х років XVII ст. «козацька старшина, прагнучи стати землевласниками, стала втрачати державотворчий потенціал. Що ж стосується початку XVIII ст., то навіть та її частина, котра сповідувала ідеї самостійництва (за незначним винятком), вже не мала волі до боротьби за її реалізацію й при найменшій загрозі власному життю психологічно була готова поступитися нею задля збереження існуючого соціального статусу та матеріального становища родини» [26, 213]. 1795 р. вийшла відома «Грамота на права, вільності й переваги благородного російського дворянства», згідно з якою українська шляхта і старшина отримувала всі права російського дворянства – ціною скасування «автономного устрою Гетьманщини й усіх останків самобутнього ладу української козацької держави, заснованої в половині XVII століття гетьманом Богданом Хмельницьким» [10, 443].

У посланні «І мертвим, і живим...» Т. Шевченко активно користується схемою родинних зв'язків: називаючи українське панство «правнуками поганими» «славних прадідів великих», «синами сердешної України», ще більше уярмленими, ніж їхні батьки, спадкоємцями батьківської слави та кайданів, як служників Москви та Варшави. Суттєвий момент, згадуючи вищий прошарок, Т. Шевченко неодноразово говорить про його спадкове невільництво, на противагу – щодо поспільства такий наратив відсутній. Навпаки, формується враження несумісності попереднього звияжного етапу національної історії та сучасного невільницького. Розвиваючи мотив історичної спадкоємності нації, Т. Шевченко говорить про важливість історичної пам'яті для народу, знання історії – живої української – а не її імперської версії, звертаючись назагал не лише до еліти, а до кожного українця. Історична спадкоємність нації, як наполягає Т. Шевченко у своєму посланні «І мертвим, і живим...», повинна виявитися у її єднанні: «Обніміте ж, брати мої, / Найменшого брата – / Нехай мати усміхнеться, / Заплакана мати». Таке єднання, як демонструє поет, було притаманне в період

козаччини (поєми «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гайдамаки»). Насамкінець поет провіщає повернення волі і слави Україні.

Водночас у поезії 1837–1850 рр., за нашим спостереженням, єдиний раз Т. Шевченко називає нащадків поспільства «невольничими дітьми» («Великий льох»), сподіваючись на його повернення на волю. Отже, і невільництво народу стає спадком для його нащадків. І, властиво, це вже питання самовизначення: вважати себе «лицарськими синами» чи «невольничими дітьми», черпати зі своєї національної історії приклади відваги, боротьби, спротиву ворогам та неправді чи затхлої покірності, безвольності і рабства. Шевченків вибір був однозначним на користь лицарства.

Отже, почуття національної гідності та гордості за свій народ, притаманні Т. Шевченкові, його тверде переконання у праві українців на власну державність, усвідомлення себе нащадком волелюбного козацтва і, натомість, відсутність такого самоусвідомлення його земляками українцями породжує в Шевченковій творчості цілу низку взаємопов'язаних тем та мотивів: історичної слави, туги за козацьким минулим, занепаду поневоленої України, історичного безпам'ятства. Серед них і мотив історичної спадкоємності нації.

На переконання Т. Шевченка, боротьба козацтва – у його блискучу добу – зокрема часів Хмельниччини, міцно вкоріненої в пам'яті, – давала право українцям підносити свій голос проти імперського поневолення.

Показуючи безвольне становище українців у російській імперії, витворюючи, з одного боку, образи своїх поневолених земляків, а з другого – вільний і розкутий образ козацтва, Т. Шевченко говорить про необхідність розуміння українцями належності їх до одного роду.

Т. Шевченко глибоко розумів надважливість козацького періоду в історії України і надважливість плекати пошану перед козацтвом, а його героїзувати – тим паче, що підстав для цього більше ніж достатньо, – як

запоруку на той час виживання українців у масштабах нації. Звідси і його наратив про історичну спадкоємність української нації.

ПОНЯТТЯ ПОНЕВОЛЕННЯ І РАБСТВА В ХУДОЖНІЙ СВІДОМОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА

В «образному світі» Т. Шевченка четвертого періоду творчості одними з чільних постають образи рабів. Серед них особливо закарбовуються у свідомості читача такі, як: «раби незрячії» (поема «Неофіти»), «німії, подлії раби» (поезія «Юродивий»), «раби з кокардою на лобі» (вірш «Во Іудеї во дні они...»). Поезії, тематично звернені до України чи то біблійної історії, рясніють цими образами. Власне, останні посилюють звучання перших. «В умовах революційної ситуації, – відзначає Ю. Івакін, – політична поезія знову, як і в період “трьох літ”, домінує в його творчості. Саме таке її спрямування значною мірою й зумовило специфіку поетового образотворення останнього періоду його життя (тяжіння до сатиричної образності, настанова на ораторський вірш, використання політичних алюзій і політичних метафор і персоніфікацій, біблійної образності та стилістики тощо)» [15, 173].

При цьому невольництво і рабство в митця – не синонімічні поняття, ба навіть певною мірою антитетичні. Так, у поемі «Неофіти» невольниками автор називає християн, поневолених Нероном, закутих у кайдани – зовнішні пута, натомість рабами іменує зовнішньо вільних людей, однак скутих неправдою, тих, що неправду визнали за правду. Рабами названі ті, що сподіваються на милість деспота, ката, що моляться кесареві, як Богові. Ось ці – «раби незрячії, сліпії». «Божа благодать», тобто милість Нерона-бога, проливається на свиту, знать, військовий стан: сенаторів, патриціїв – чином, грошима, підложницею... преторіанам – вседозволеністю, натомість плебеїв-гречкосіїв – «ніхто не милує. Не вмюють / Вас і помилувать гаразд!». Для Т. Шевченка це принципове питання, адже навіть попри вимушені обставини, змінити які людина не спроможна, існує вище – понад це – те, що спроможне ці обставини побороти: їхнє прийняття чи неприйняття самою людиною. Тож рабство, на переконання митця, – це внутрішній стан людини.

Якщо ось цих закутих у пута, однак духовно вільних неофітів Т. Шевченко називає святими лицарями, яким висловлює хвалу, то «рабів незрячих, сліпих» – яких тисячі – закликає отямитися і сподівання на милість, свою надію не пов'язувати зі злом: «Чи ж кат помилує кого? / Моліться Богові одному, / Моліться правді на землі...». Водночас у цьому разі автор залишає можливість вибору свободи.

У свідомості митця поняття воля, правда і слово (що володіють найвищою цінністю), – нерозривні, як і рабство, неправда, мовчання. При цьому «*воля* (виділення автора. – А. Г.) є першостимулом, даючи життя всій системі цінностей. Воля або тотожня долі, або є її умовою, як і умовою щастя; правда-воля є моральним абсолютом і неспростовним аргументом в оцінці людських діянь... слово, надихане волею, здатне перероджувати людські душі або й увесь народ» [9, 651].

Якщо раніше, в перший період творчості, «образ невільника-хлібороба-косаря, що покірливо

...косу несе в росу

повз високі могили предків, лицарів-здобичників...» [14, 95] в Т. Шевченка викликає глибокий смуток та докір, то тепер образи мовчазних, покірних і терпеливих українців здобуваються на неприйняття, гнів та осуд. Це обумовлювалося і суспільно-політичними обставинами того часу, пов'язаними зі сподіваннями та очікуваннями на прийдешню волю для кріпаків. П. Зайцев відзначає: «Уже від самого приїзду до Петербургу Шевченка все це почало дратувати: для нього визволення кріпаків було справою, яку треба розрубати, як Гордіїв вузол. Як колишній невільник-кріпак, він не хотів і не міг миритися ні з якими компромісними міркуваннями в цій справі... Розв'язання цього питання для нього було передумовою всяких інших можливостей загального розвитку українського народу й досягнення повної політичної свободи. Думка про визволення селян зробилася тепер його настирливою ідеєю. Затягання реформи зруйнувало всі ілюзії, що їх він мав по перших враженнях повороту, коли він, незламний

оптиміст, повірив у те, що росія оновилася... Тепер, гірко розчаровуючись, він побачив, що це не так. Свої переживання передавав у нових творах. Писав їх мало, але всі вони були безпосередньо зв'язані із справою ліквідації кріпацтва, або були відгуком думок-мрій про нову еру – еру визволення “рабів німих”» [14, 373].

Образи цар – раб у Т. Шевченка, переконуємося, не становлять опозиційну пару, а, як правило, є взаємодоповнювальні: раби потребують царя так само, як і він їх, раби виявляють своє пристосування до тиранії рабства. Натомість опозиційними в Т. Шевченка виступає пара: цар як родитель рабства – лицарі як нескорені, ті, що рабство не прийняли, а також: раби – лицарі.

Ланцюжок царі – раби, багатоступеневе рабство простежується в низці творів аналізованого періоду («Неофіти»: «А скіфи сіроокі, / Погоничі, рабов раби...»; «Хоча лежачого й не б'ють...»: «...Царі з міністрами-рабами...» тощо). Проте найбільш промовистою залишається сцена «генерального мордобиття» поеми «Сон (У всякого своя доля)». Складається враження, що не існує середини між тираном і рабом. Ба більше, як зауважує Л. Задорожна, «за Т. Шевченком, абсурдність ситуації несвободи полягає в тому, що поневолення поширюється: поневолювачі стають рабами завдяки самому акту, своєму вчинку пригноблення інших» [13, 446].

Змальовуючи українців, простолюду своєї доби, Т. Шевченко насамперед надає їм моральну характеристику, головною рисою виявляючи їхню зневагу до ближнього. Звідси і його викривальне ставлення до «людей»: «А про людей... Та нехай їм. / Я їх, добрих, знаю. / Добре знаю» («Княжна»). Тим часом нас цікавить не моральний аспект у зображенні людей, а вплив суспільно-політичного становища українців на їхню самосвідомість і духовність у візії поета.

За нашим спостереженням, «традиційним є зображення Т. Шевченком покріпачених українців, своїх сучасників, закутими, у кайданах, у ярмі» [4, 169]: «...в ярмі падають...» («Сон (У всякого своя доля)»); «Всі оглухли –

похилились / В кайданах... байдуже...» («Гоголю»); «...закований / У ваші кайдани / Народ темний...» («Холодний яр»); «...людей закували / Та й мордують...» («Сон (Гори мої високії...)»); «...ї діти в кайданах...» («Іржавець») тощо. При цьому провину за поневолення українського народу автор покладає на «панів-християн» («Холодний яр», «Сон (Гори мої високії...)», «Іржавець»), на колонізатора (поетичні твори про жіночу долю), за його страждання – на Бога: «І все то те лихо, все, кажуть, од Бога! / Чи вже ж йому любо людей мордувать?». Особливо прикметним є образ українського народу, що постає в посланні «І мертвим, і живим...», переважно позитивно маркований: це – «люд потомлений», «гречкосії», «заковані люде», чиє незабарне розкування передбачає Т. Шевченко. Однак тут же – «оглухлий» і «незрящий». Що прикметно, «Т. Шевченко не називає своїх поневолених земляків рабами, на відміну від четвертого періоду творчості» [4, 169].

Так, на початку поеми «Сон (У всякого своя доля)» поет, вказуючи на творців зла та їхні «шляхи»: руйництва, неситого загарбання чужого, фарисейства, нищівного «бідкування» за батьківщину, – говорить і про людей пересічних, тих, що становлять основну масу українського народу – братію – та її мовчазну реакцію на довкола творене зло: «А братія мовчить собі, / Витріщивши очі! / Як ягнята. “Нехай, – каже, – / Може, так і треба”». Таке, отже, загальнонародне мовчання в митця асоціюється з мовчанням ягнят, що, авжеж, володіє сатиричним смислом.

Поезії «Неофіти» та «Юродивий» починають новий період творчості поета. «...це був поворот у світовідчужанні, самосвідомості, а крім того, сказати б, у творчій тактиці й стратегії. Шевченко вже відчував повів близької волі. ...наспів час... відкритого слова про “дні фельдфебеля-царя”, розрахунку з усією “фельдфебельською” системою, її “капралами”, “ундірами” та “єфрейторами”» [3, 806], тими, що «Україну правили». Суцільне пригноблення: «оголення» люду, його «муштра», демонструє Т. Шевченко, – викликають у гноблених саме мовчання: «А ми дивились, та

мовчали, / Та мовчки чухали чуби» (виділення – наше. – А. Г.) [40, 258]. А впровадження розпусти серед «святих киян» і «чепурних киянок»: «А вас, моїх святих киян, / І ваших чепурних киянок / Оддав своїм профосам п'яним / У наймички сатрап-капрал» – викликає байдужість. Це дає підстави поетові промовити: «Німії, подлії раби!»; таким чином Т. Шевченко зауважує, що під поневоленням народ упідлюється. Автор говорить про рабство як безвольність, прийняття неправди та відсутність людської гідності. Слово при цьому як засіб опору здатне опонувати злу та неправді. А. де Кюстін свого часу, споглядаючи російські порядки, зауважив: «Москалі завжди настовбурчені проти правди, якої вони бояться... Кожне ясне та виразне слово становить подію в країні, де не лише заборонений вислів думок, але де навіть забороняють розмову про найбільш відомі факти...» [18, 108].

У Т. Шевченка при цьому поєднується «мотив гнівного самовикриття» із покаанням «від імені множини, якою... означено громаду, суспільство, народ. ...поет залучає до множини й себе», що «виявлює його етику відповідальності...» [27, 75]: «А ми дивились та мовчали, / Та мовчки чухали чуби. / Німії, подлії раби!» (виділення – наше. – А. Г.) («Юродивий»); «Ми серцем голі догола! / Раби з кокардою на лобі! / Лакеї в золотій оздобі... / Онуча, сміття з помела / Єго величства. Та й годі» (виділення – наше. – А. Г.) («Во Іудеї во дні они... »).

А вже, звертаючись до «підніжків царських» із українського панства, «лакеїв капрала п'яного» – «донощиків і фарисеїв» – Т. Шевченко робить висновок про внутрішнє виродження цих привілейованих українців, що не просто розійшлися з категоріями правди і свободи (святих у розумінні Т. Шевченка), заповіді любові до ближнього, – але й поет не бачить можливості в майбутньому такого з'єднання з ними. Тому поет у граничній напрузі запитує: «О роде суєтний, проклятий, / Коли ти видохнеш?».

І якщо «мовчання братії» (поема «Сон (У всякого своя доля)») як відповідь на творення зла і занапащення України у Т. Шевченка таки асоціюється з мовчанням ягнят, тобто із християнською моделлю поведінки,

окрім того, має місце асоціація з людьми, що не досягли зрілості, – і це спонукає автора звернутися зі словами: «Схаменіться, / Усі на сім світі – / І царята, і старчата – / Адамові діти», – то тут (в поезії «Юродивий») мовчання і байдужість – тавровані як рабство. А. де Кюстін, відвідавши росію 1839 р., занотував, що на теренах імперії мовчання «витворює тишу цвинтаря, зовнішній лад, що міцніший та жахливіший, ніж анархія. Через те я кажу вам це вдруге, що хвороба, яку воно спричиняє, здається вічною» [17, 37].

Для Т. Шевченка визначальним в оцінці життєвого шляху людини є її стосунок до правди. «Юродивий» продовжує міркування поета про те, кому бути носіями правди: такими є Алкід та його матір (поема «Неофіти»), «один козак / Із міліона свинопасів», такими не є «подлії раби». Відстоювання правди – «вузький» шлях – одиниць, що їх Т. Шевченко іменує лицарями і святими, які, однак, переконаний автор, в історії не переведуться, і їхні імена та долі належить знати «царям і людям»; у цьому вбачає і власну місію: «...Споборники святої волі – / Із тьми, із смрада, із неволі / Царям і людям на показ / На світ вас виведу надалі / Рядами довгими в кайданах...».

Поет демонструє, що «це невільництво в російській імперії – закріпачення та виснаження людей важкою працею – розповсюджувалося і на людську свідомість: стимулювало перетворення на немислячих істот, породжувало байдуже, пасивне ставлення до життя, обмежувало світогляд людини, позбавляло її історичної пам'яті, зосереджуючи всі зусилля на виживанні» [4, 169], а то й упідлювало народ («Юродивий»). У своїх міркуваннях про поневолення імперією українців поет також приходиться до думки, що, власне, у «похиленості» українців, їхній безопірності московському гніту – першопричина поневолення і розбудови імперської потуги («Якось то йдучи уночі...»).

В образах рабів із переспівів біблійних текстів («Ісаія. Глава 35»), а також тих, що торкаються євангельського сюжету («Во Іудеї во дні они...», поема «Марія») відлунює суспільно-політична та екзистенційна проблематика. Так, вірш «Ісаія. Глава 35» «розгортає... мотивний комплекс

пророцтво про вільний розквіт народу. Переосмислюючи біблійний текст, поет кладе дуже сильний соціальний акцент, а за “рабами” у вірші бачаться мільйони кріпаків російської імперії, що не могли дочекатися обіцяної “владиками” волі» [23, 349].

Якщо звільнення від рабства гріха можливе було лише через викуплення, що в Ісусі Христі, то від нового духовного рабства – що набуло загальнонаціонального масштабу – звільнитися можливо лише власноруч, духовними зусиллями, спрямованими на осягнення правди і волі. Будь-яке рабування – не лише зовнішнє – у суспільно-політичному аспекті, але й духовне – усвідомлення людей рабами Божими – в межах християнського світогляду – викликає в Т. Шевченка рішучий спротив: «Ми не раби його – ми люде!» («Ликері»).

Отже, у позасланський період творчості, на противагу попереднім, поет різнобічно осмислює питання рабства – крізь призму біблійної та української історії («Юродивий», «Якось то йдучи уночі...» тощо), тавруючи його. При цьому біблійні образи посилюють звучання рабства українства. Традиційним упродовж перших трьох періодів творчості Т. Шевченка є зображення українців як об'єкт наруги, жертву обставин, мученика панів, колонізаторів, – такий, що страждає від немилосердя Божого. У поезіях четвертого періоду український народ явлений саме в образі рабів – через поклоніння неправді, мовчазне потурання злу, – що викликає в поета неприйняття, гнів та осуд. Життя поза правдою для Т. Шевченка не має цінності. Якщо раби – «німі» та «подлі», то ті, що страждають за правду, – лицарі і святі. Зовнішні пута поневолюють лише фізично, промовляє поет, найбільш згубним є поневолення внутрішнє, яке автор помічає в організмі свого народу, як наслідок тривалого примирливого існування в поневоленій російською імперією Україні. «Похиленість», «падання в ярмі», смертельна байдужість з огляду на свою тяглість відображаються на духовному обличчі нації.

Головним, відтак, «з уроків минулого залишається імператив боротьби за волю; ця боротьба, навіть коли закінчується поразкою, кладе невитравну

печатать на душу й майбутнє народу, закладає в його імунну систему спротив рабству» [9, 660], що, однак, потребує донаснаження високим, хоч би й індивідуальним, чином, як це демонструє «святий лицар» поезії «Юродивий» і, звісно, сам Поет.

ШЕВЧЕНКІВ ПОГЛЯД НА РОСІЙСЬКУ ВОЄНЩИНУ В ЙОГО ПОЕЗІЇ І ПРОЗІ

Поет із самого дитинства мав антипатію до військових, яка вже на засланні, за його власним висловом, зростає до огиди. 1824 р., під час чумакування з батьком, Т. Шевченко бачив аракчєєвські військові поселення за Гуляй-Подем і Новомиргородом. «Тут уперше Тарас міг побачити муштру й почути барабанний дріб, що супроводжуватиме його все життя не лише як покара його особистої долі, а й як лейтмотив образу російської імперії» [14, 31].

За правління Миколи I армія як підпора імперії здійснювала загарбницькі війни, що тривали безнастанно; в Україні збільшувалися рекрутські набори. Армія, воєнна справа були пристрасстю монарха Миколи I, що, на відміну від своїх братів, виховувався з думкою про подальшу військову кар'єру. Усе його правління позначене зорієнтованістю саме на воєнщину (звідси і його звичне іменування фельдфебелем), про що влучно зауважив митець в поемі «Сон (У всякого своя доля)»:

Цар цвенькає;
А диво-цариця...
...щось нишком розмовляли –
Здалека не чути –
О отечестві, здається,
Та нових петлицях,
Та о муштрах ще новіших!.. [39, 273]

При цьому письменник акцентує саме на зовнішній, показній стороні цієї воєнщини як вияву турботи Миколи I, а не налагодженні стану справ в армії, що достовірно передає тогочасні реалії.

Промовистим при цьому у своїй фантазмагоричності є і кінець життя Миколи I, який помер у маленькому кабінеті на дуже простому залізному ліжку, вкритий солдатською шинеллю. Вдаючись до оцінки, притаманної

Т. Шевченкові, йдеться не про що інше, як тільки про фарисейство, зважаючи на те, що все це відбувалося у стінах найбільшого палацу в Європі, збудованого коштом тисяч життів кріпаків.

Звертаючись до Шевченкової поезії, належить наголосити: поет бачить російську армію різницею, або ж бійнею, для українських синів (послання «Гоголю»), а імперію – організмом, що пожирає людські життя, знекровлює українську націю і винищує цілі народи.

Російське військо зображене як таке, що чинить зло, заневолює, проливає кров, що відступило від Божої правди, фарисействуючи і прикриваючись, проте, Законом Божим; військо, що реалізує колонізаторську політику російської імперії. Про це в тому числі Шевченкова поема «Кавказ». Називаючи її «смільним маніфестом вільного слова проти “темного царства”», І. Франко далі зауважував: «Я не знаю ні в одній європейській літературі подібної поезії (йдеться про дві поеми «Сон (У всякого своя доля)» і «Кавказ». – А. Г.), написаної в подібних обставинах. Адже “Німеччина” Гайне, писана в Парижі 1844, та “Бичування”... Віктора Гюго, писані в Брюсселі 1853, постали – перша під впливом свобідного паризького повітря, а другі на вигнанні в вільнім краю, коли поетам самим не грозило нічого з боку тих властей, на які вони кидали свої громи» [30, 67].

Належить наголосити, що на тлі жорстоких російських загарбницьких воєн на Кавказі, на відміну від Т. Шевченка, «жодний з відомих російських письменників не сумнівався щодо необхідності чи доцільності використання ресурсів нації для підкорення імперією все нових і нових територій та для утримування територій, які не є ні російськими, ні навіть слов'янськими. Ніхто не ставив під сумнів моральних питань, пов'язаних із колоніальним насильством. У західноєвропейських країнах неможливо відшукати аналоги тій легкості, з якою великі російські письменники ХІХ ст. ковзали над реальністю війн, що їх вели правителі росії. Ні російські письменники, ні російські інтелектуали ніколи навіть у загальних рисах не описували реальності імперської політики на завойованих територіях» [29, 69].

Для Т. Шевченка солдатчина неодмінно асоціюється з рабством. Як, зокрема, в поемі «Сон (У всякого своя доля)»: «А в городах, мов журавлі, / Замоштрували москалі; / Нагодовані, обуті / І кайданами окуті, / Моштруються...».

Тож у поезії, поруч із традиційною в контексті російської воєнщини темою покритництва, Т. Шевченко являє російське військо як жорстоких агресорів-окупантів («Кавказ»), а крім того – бездушних істот, позбавлених людського достоїнства, проте, вправних у муштрі («Сон (У всякого своя доля)»), а відтак, як на російські мірки, вже достатньо обізнаних у військовій справі.

Окрім того, поет веде мову і про мародерство та святотатство російських військових в українській історії, безпосередньо у зв'язку з подією зруйнування Запорізької Січі 1775 р. Так, у поемі «Невольник» читаємо: «...А на тихому Дунаю / Нас перебігають / Січовики-запорожці / І в Січ завертають, / І розказують і плачуть, / Як Січ руйнували, / Як москалі срібло, золото / І свічі забрали / У Покрові...». Тоді понад сотисячне російське військо оточило запорізькі землі; козацтво, попри свою малочисельність, воліло чинити спротив, однак під впливом погроз пекельними муками благочинного Покровської церкви в разі пролиття «братньої крові» було впокорене. Таким чином проявила свою антиукраїнську суть церква, підпорядкована московській патріархії. Як наслідок старшину було заарештовано, Січ розграбовано і зруйновано вщент, а із запорізької святині поглумлено. Ось як про писав А. Кашенко: «...донські козаки... вскочивши у неї (Покровську церкву. – А. Г.), позривали з образів понавішувані на них золоті хрести, золоті та срібні медалі, а кому того не вистачило, ті почали здирати з образів срібні ризи, а коли й того не стало – одірвали срібну царську браму і, побивши та порубавши її на шматочки, порозтягали по кишенях. Старі січовики плакали, дивлячись, як гинули їхні святощі, та було вже пізно...» [17, 222].

Російська воєнщина, як переконливо демонструє митець, мала цілковито потворне обличчя. Насамперед ідеться про моральне виродження. У той час, коли в цивілізованому світі призначення війська полягає у захисті народу та рідної землі, і відтак бути військовим, як це щоденно демонструють українські лицарі-військові, – межує із подвигом, аж до покладання свого життя заради Батьківщини та свого народу, – поет являє зовсім інше – російське – військо і військову машину загалом, що розминулися з традиційними людськими цінностями.

Картярство і пиятика, спостерігаємо у повістях і в Щоденнику, – невід'ємні супутники життя російських військових [42, 184], погусарити – означає вдатися до пиятики [32, 304], а гусарські подвиги – це і є пиятика [37, 236]. Інша річ, про що також говорить Т. Шевченко, «можно и водку пить, и честным быть. Одно другому не мешает» [36, 86], що, проте, є непок'єднуваними речами для російських військових.

Армія зображена такою, що виховує людей аморальної поведінки, бездушних істот, псарів і гравців [37, 281–282]. У повісті «Княгиня» перед читачами розгортається типовий побут російської драгунії у всій оздобі – псарня у кімнатах, невпинні бенкети і пияцтво: «А еще, бывало, как зазовет к себе на охоту всю свою драгуню из Козельца, то Господи и упаси! Наедут пьяные, грязные, скверные такие, что не дай Бог и во сне таких увидеть. Да еще всякой возьмет себе по денщику, такому же скверному, как и сам, и не день, и не два, и не три, а целую неделю гостят. А что они за эту неделю наделают в комнатах, так я и рассказать стыжуся. *Свынынецъ*, настоящий *свынынецъ* (тут і далі виділення автора. – А. Г.)! [...] Отут-то я только узнала, что значит драгуня!» [33, 167–168].

У той час, як військові вважалися «пріоритетною категорією суспільства» [29, 89], військова кар'єра – престижною, на підставі Шевченкових повістей, можемо виснувати, що військовий шлях є хибним для людини, оскільки призводить до її деморалізації. І стосується це як солдатчини, так і служби офіцерів. У Щоденнику автор, зокрема, зазначає:

«Солдаты – самое бедное, самое жалкое сословие... У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все» [43, 15]; «И бравый солдат мне казался менее осла похожим на человека, почему я и мысли боялся быть похожим на храброго солдата» [43, 20]. Що ж до військової освіти, то її Т. Шевченко називає нелюдською, такою, що містить зародки зла, примножувані російськими військовими в майбутньому. Із повісті «Близнецы» дізнаємося, що саме обрана військова стежа для Зосима Сокири перетворила його на «заслуженого вора, п'яницю і привілеєваного картежника» [31, 106]. Недовгий кар'єрний зліт, – після навчання військової справи в кадетському корпусі Полтави Зосим Сокира служить у дворянському полку в Петербурзі, стає гвардейським офіцером – прапорщиком, – обертається болючим падінням. За п'яну бійку переведений із гвардії до армії, потім в астраханський гарнізонний батальйон, а звідти рядовим в Орську фортецю «за разные противузаконные и безнравственные поступки» [31, 91]. Автор показує, як зневага до батьків, постійна брехня, пиятика стають супутниками життя військового, що, зрештою, перетворюється на бездушну істоту.

У цьому творі Т. Шевченкові вдається порушити питання і русифікаторського впливу армії. Так, свій лист по закінченні кадетського корпусу Зосим підписує як Сокирин. На це його названий батько Никифор Федорович відповів: «Сокирин, Сокирин, – худой знак» [31, 60].

Звільнений від військової служби Зосим, прибувши на хутір, перетворює дім на «кабак и игорное сборище» [31, 102], а свою названу матір Парасковію Тарасівну виганяє з дому. Автор показує Зосима людиною, що нею цілковито володіють жалюгідні пристрасті. Його життєвий шлях змістовно перегукується із малярською серією «Блудный сын» Т. Шевченка. Недаремно автор називає Зосю блудним сином [31, 106]. Згідно з концепцією автора, блудний син – військовий, загрузлий у численних пороках, – не здатний на переродження, а російська воєнщина змальована як фактор знелюднення людини.

Лише раз Т. Шевченко у своїй творчості показує військо після доби козаччини, що відповідає своєму призначенню: захищати рідну землю. Йдеться саме про великий добровольчий рух в Україні в часі французько-російської війни: «Зашевелилася она, моя родная маты: зашевелилося охочекомонное и охочепешее ополчение малороссийское» [31, 21]. Але «когда кровавые события пришли к желанному концу и зубастого французского зверя заперли в английскую конуру, то и наше славное воинство разбрелось по хуторах и селах и, сложа доспехи бранные, взялося за плуги и рала» [31, 21]. Коли така необхідність зникла, раніше славне воїнство взялося до інакшого – рільничого – дбання про рідну землю.

Щодо власне військової справи – інтерес становлять зауваги щодо «навчання фронту» рекрутів у часі до французько-російської війни – засобом багатомісячних фізичних покарань. При цьому підставою саме таких навчань – через побої хмизом – була відсутність необхідних знань щодо поводження з рекрутами.

Назагал військова справа, згідно з текстом Шевченкових повістей, зводиться до «військового квартирування», що лягало тягарем на плечі місцевого (саме українського) населення. Автор повістей послідовно демонструє, як постій у селі російської військової частини обертався трагедією для українських родин – найперше у зв'язку з масовим покритництвом. Прикметними з цього приводу є, зокрема, такі рядки з повісті «Наймичка»: «Бог его святой знает, когда эти уланы от нас уйдут? Прогневали мы милостивого Господа; вот уже четвертый год стоят да и стоят. Как будто навеки тут поселились. И что тот дурень турок думает, хоть бы войну скорее начал. А там бы, может, Бог дал бы, и улан от нас вывели на войну. [...] А то грех, да и только с ними! Теперь хоть бы и наши Бурта – велико ли село? А люди добрые говорят, что уже третью покрывку покрыли» [36, 85]. Письменник послідовно зображає москалів – російських військових – позбавленими почуття любові і до того ж брехливими. Зрештою, наші предки, зауваживши таку національну рису російського населення,

відобразили її у своїх приказках і прислів'ях: наприклад, везти (підвозити) москаля (тобто брехати); москаль тоді правду скаже, як чорт молиться стане тощо.

Часто українські дівчата, спокушені російськими військовими, ставали їхніми добровільними коханками. Отож, з іншого боку, письменник виявляє і вразливі українські національні риси, що спрацьовували у сприйнятті москалів українським дівоцтвом, як-от наївність і довірливість. Так, у поемі «Катерина» однойменна героїня, тільки розшукавши батька своєї дитини в московщині, усвідомлює, що той насправді не любив її, а брехав:

«Дура, отвяжися!

Возьмите прочь безумную!»

«Боже мій! Іване!

І ти мене покидаєш?

А ти ж присягався!»

«Возьмите прочь! Что ж вы стали?» [39, 106].

Не менш важливою є і перша зустріч Катерини з москалями на теренах московщини, що показує подію зречення москалем Катерини і сина як закономірну:

Пита: «Чи немає

Мого Йвана чорнявого?»

А ті: «Мы не знаем».

...

«Ай да баба! Ай да наши!

Кого не надуют!» [39, 103].

У повісті «Наймичка» не лише Лукія, але й Одарка, і не лише вона стають жертвами корнета. Цей спокусник Лукії покинув дівчину з немовлям на руках, а зустрівши її знову, не лише не шкодував про скоєне, а задався ціллю ще раз схилити до любощів. З іншого боку, навіть небажання дівчини до стосунків із військовим, не було перешкодою до його свавілля у ставленні до обраної жертви. У повісті «Капитанша» автор змальовує долю красуні

Варочки, що впала в око капітанові, яку той таки вивозить остриженою до Вологди неначе свою прислугу.

Тисячі звездениць, промовляє Т. Шевченко, слідує за ескадронами [36, 102]. А проте вплив військових на українське дівоцтво, своєрідне зачарування ними, попри розголос покритництва, залишався вкрай значимий, і в цьому Т. Шевченко бачить велике національне лихо і неодмінну ознаку поневолення рідної землі.

Власне, і доля дружини військового була вкрай нещасною, як це демонструє Т. Шевченко. Як-от матері Марії Федорівни, дружини відставного ротмістра Хлюпіна (повість «Несчастный»): упродовж декількох років вона з дитиною «шлялася за своїм прапорщиком или, лучше сказать, за ротою, пока, наконец, от недостатка, горя и всяческих лишений не впала в чахотку и вскоре умерла» [37, 245]. Поневірянь і трагічної смерті зазнала дружина Зосима Сокири Якилина, зваблена Зосимом, що був вимушений побратися з нею. Її життя обірвалося на тому, що вона зі своєю дитиною «валялись [на] грязной астраханской улице, пока вас не прибрала и не похоронила великодушная полиция» [31, 68]. До неї автор звертається з такими словами: «О моя бедная Якилыно! Если [бы] ты могла провидеть свое бесталанье, свою горькую будущую долю, ты убежала бы в лес или утопилась бы в гнилом Остре, но не венчалась бы с благородным офицером. Но ты, простодушная мещанка, в глубине непорочной души своей веровала пустой фразе, что любовь нежная укрощает и зверя лютого» [31, 68].

Т. Шевченко спостеріг суцільне моральне виродження російських військових як стану і неможливість для них змінити звичний уклад свого життя. Тож і заміжжя з військовим автор називає настільки великою жертвою для жінки, «что мало-мальски порядочный мужчина не должен бы ее не только домогаться, но даже и желать» [37, 245]. Військова служба, демонструє автор, впливає на характер, звички людини, залишаючи відбиток на все подальше життя, деформуючи ціннісні підвалини та звужуючи життєві інтереси. Так, зокрема, прозаїк розповідає про побут відставного ротмістра

Хлюпіна (повість «Несчастный»): «Большую часть дня он проводил или на псарне, или на конюшне. Или же упражнялся в благородном занятии стрелянием из пистолета в цель, которую устроил у себя в кабинете на случай дурной погоды» [37, 247–248]; «Лишь бы его борзые не хворали, потому что скоро начнется травля зайцев. А до детей ему какое дело...» [37, 248] і т. д. Таким самим, позбавленим почуття любові і турботи про виховання своєї дитини, постає і батько дружини ротмістра Хлюпіна – Марії Федорівни – прапорщик. Зазнавши невдач у військовій службі, він спився. Відтак був відправлений у відставку у степове укріплення. Тож як син своїх батьків Іпполит Хлюпін не випадково помітно дегенерує порівняно з ними.

У житті ж відставного ротмістра Курнатовського, «человека во всех отношениях благородного» [41, 262], – про що з іронією говорить автор, зосереджені всі невід'ємні речі, що становили цінність для російського військового: як «ужаснейший волокита» [41, 262] він влаштував у своєму домі гарем; відраду знаходив у конюшні і псарні, займався непробудним картярством тощо.

Військова кар'єра зображена як єдино бажана для дворянства. Однак ідеться саме про престиж, а не служіння батьківщині. Така ідея відсутня в торувальників військового шляху.

Т. Шевченко показує не лише руйнівний вплив російського військового на долю поодиноких людей, зокрема й тих, що виявляють любов і довіру до нього, але й що стається в тому разі, коли драгун вершить долі багатьох підлеглих йому людей. Зокрема, йдеться про образ князя Мордатова з повісті «Княгиня», що несе в собі цілковите виродження людяності і втілює потворне обличчя російської військової машини в умовах вседозволеності. Господарювання цього драгуна обернулося зубожінням української людної і голодом на селі: «...люди в селе пухли от голоду и здыхали, як ти собаки, без святой исповиди и причастия... А другое наше горе было то, что наш князь, ничего этого не видя, назовет к себе гостей, свою драгуню из Козельца, и с людьми, и с лошадьми, и с собаками, да и кормит их, и поит

целый месяц. ... Вы, может быть, думаете, что у нас хлеба не было? Мыши его ели в скирдах и в коморах. Лет пять можно было б прокормить не только наше село, а весь Козелец» [33, 169].

Т. Шевченко постійно порушує питання безкарності російських військових. Щодо вищих щаблів показовим є образ полкового ад'ютанта повісті «Капитанша» («хватища на все руки» [32, 307]), що з-поміж іншого (золота та алмазів) із Франції вивіз на батьківщину і пажа-француза, переназваного Володькою. Як з'ясувалось, Володька був жінкою, що завагітніла від ад'ютанта і згодом померла під час пологів. Як наслідок, після оприлюднення цієї історії полковий командир наказав «предать это дело забвению» [32, 311]. На підставі Шевченкових творів висновуємо, що аморальність поведінки військових, зокрема у ставленні до жінки, жодним чином не впливала на їхнє просування по службі. Це підтверджується кар'єрним зростанням мічмана із Кронштадта Саші Оболонського – його підвищення до лейтенанта (повість «Художник»), Зосима Сокири, який, попри зваблення ним міщанки Якилини, попри п'яні бійки, «близился уже к чину капитана» [31, 68].

Самому Т. Шевченкові випало повною мірою зсередини побачити моральне виродження російських військових, у середовищі яких йому довелося відбути десять років заслання. «Найлютішою мукою для нього, найзавзятішого ворога російської імперії, була служба в війську, головній підпорі осоружного механізму імперії» [14, 246]. Внутрішньо нескорений поет «в незабвенный день объявления мне конфирмации, я сказал себе, что из меня не сделают солдата» [43, 20], і поставив собі за мету не просунутися на військовому поприщі. Зрештою, це невольницьке десятиріччя Т. Шевченко міг підсумувати таким чином: «Так і не сделали. Я не только глубоко, даже и поверхностно не изучил ни одного ружейного прийома. И это льстит моему самолюбию» [43, 20]; «Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня» [43, 22].

Наприкінці заслання, уже в очікуванні свободи, поет розпочав писати в Новопетровському укріпленні свій Щоденник, у якому показує типовий устрій і насельників одного з укріплень в імперії, що яскраво ілюструють стан розкладу всієї армії і є важливим симптомом морального занепаду всієї імперії. Новопетровське укріплення Т. Шевченко називає «безграничною тюрмою» [43, 11], «вертепом мерзостей» [43, 53], де панує «нравственное безобразие» [43, 17]: повний моральний занепад, жалюгідність солдатів у їхньому постійному пияцтві, така ж моральна зіпсутість і зверхність офіцерів, що їх разом засланець називає напівлюдьми.

Серед російського війська суттєвою його складовою частиною були вже морально zdegradovanі юнаки, відправлені до війська батьками заради їхнього виправлення. Цілковиту ілюзорність такої можливості Т. Шевченко виявляє у згадуваній серії «Притча про блудного сина», засадниче не створюючи фінальної сцени відомої євангельської притчі, що свідчила б про моральне відродження злочинця-солдата. Беззмістовність і безперспективність солдатського життя, пияцтво, аморальне середовище і бруд вкрай деморалізували навіть кращих з-поміж військових. Солдати, промовляє Т. Шевченко, – «самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все» [43, 15]; «[...] мне не удалось, даже в гвардии, встретить порядочного человека в мундире» [43, 19] тощо.

Чесні, моральні, благородні люди в тому середовищі були лишень винятками, як-от рядовий українець Скобелев, із яким письменник зійшовся в Новопетровському укріпленні. Не схожий на бравого солдата, чесний і тямущий він викликав велику прихильність Т. Шевченка. Окрім того, повною мірою відчув своє безправне становище, будучи покараним 2000-ми шпіцрутнів і засланим в арештантські роти. Або ж людинолюбний Андрій Обеременко, що його простий і благородний характер глибоко поцінував Т. Шевченко, а окрім того не меншою мірою те, що «он в продолжение

двадцатилетней солдатской пошлой, гнусной жизни не опошлил и не унизил своего национального и человеческого достоинства. Он остался верным во всех отношениях своей прекрасной национальности» [43, 75].

Авжеж, військовими в російській армії були і етнічні українці, що їх масово рекрутували. Назагал етнічне походження солдатів було різним. Важливо, що 25-річна солдатчина, як правило, таки перетворювала рекрута на москаля «(одиночку російської армії як опори імперії) – через втрату духовних цінностей, зв'язків із родиною, з попереднім життям і, натомість, заміщення колишніх моральних та духовних цінностей тим, що становить зміст солдатчини: моральною порожнечою, розбещенням, уособленням чого були казарми, муштрою, щоденною наукою-навчанням любові до царя та “отечества”» [5, 179–180].

Як з-поміж жіночих образів – архетипним для сучасної Т. Шевченкові України постає образ покритки, так з-поміж чоловічих – таким постає образ рекрута-москаля. І ці твори – про українських рекрутів, солдатів – становлять відмінну групу, ніж згадувані досі про військових-моральних виродженців (йдеться про поетичні твори «Рано-вранці новобранці...», «Меж скалами, неначе злодій...», «Москалева криниця» тощо). І в цьому разі для митця – в контексті української проблематики – важливими були дві речі: найперше показати рекрутчину і солдатчину як руйнівні явища для українського світу, як синівське усічення роду, як порушення Божого задуму щодо людини – «жити, любитися / Та Бога хвалити!» [40, 18], а окрім того, і явити приклади духовного самостояння і подвигу навіть в умовах деморалізуючого впливу солдатчини. Звідси з-поміж його москалів постають справді благородні, великодушні, неначе святі – показово – саме солдати-українці. Це і москалі герої поем «Меж скалами, неначе злодій...» та «Москалева криниця». Це і персонажі повістей Яким Туман («Капитанша») та Яків Обеременко («Прогулка с удовольствием и не без морали»). Перший – чужий будь-якій воєнщині, не навчений навіть стріляти, – в армії грає на барабані, на квартирах – шиє чоботи. Він – відданий і люблячий батько дівчинки-

байстряти, а після народження Варочкою дитини від капітана – її вимушений чоловік, що порятував зведеницю від ганьби. І тут ще раз зацентуємо: цей барабанний староста був українцем-рекрутом. Ветеран-корчмар своїм життям руйнує стереотипи щодо людей подібного з ним безпросвітного становища. На переконання Т. Шевченка, така людина варта наслідування. Спостерігаємо неприховане захоплення автора людиною, що звершила моральні подвиги за нелюдських умов солдатської служби. Не можна не помітити подібність між образом Тумана і самим Шевченком: їхньою невдатністю до служби, мистецьким покликанням і сповіданням християнської моделі поведінки. Спорідненим із образом великодушного солдата Якіма Тумана виступає Яків Обеременко, покалічений відставний матрос, що своїм характером і манерами супротивний типовому образу військового: скромний і безкорисливий.

Тож саме на поприщі духовно-морального самостояння, на переконання Т. Шевченка, полягала основна баталія життєвого шляху військових: в дегенеративних умовах російської воєнщини спробувати зберегти свою людську гідність. І етнічна приналежність, без сумніву, тут відіграє важливу роль при творенні автором образної системи поетичних і прозових творів. На тлі моральних виродженців-москалів, змальовуючи гідних українців, Т. Шевченко говорить про потужні моральні резерви українського народу.

Контрольні запитання:

1. З'ясуйте суть Шевченкової концепції України.
2. У чому відмінність бачення України Т. Шевченком та українськими письменниками першої пол. XIX ст.?
3. Розкрийте образ козацтва в інтерпретації митця.
4. Розкрийте образ Б. Хмельницького та підстави до потрактування цієї постаті.
5. У чому суть Шевченкових імперативів до нащадків?

6. У художній свідомості поета що є рабство?
7. В яких аспектах представлена російська воєнщина в поетичних та прозових текстах митця?
8. У чому полягає відмінність та чому при змалюванні Т. Шевченком військових етнічних росіян та етнічних українців?

Список використаних джерел:

1. Барабаш Ю. Тарас Шевченко : імператив України. Історіо- й націософська парадигма. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. 181 с.
2. Барабаш Ю. «Юродивий». *Шевченківська енциклопедія: Літературні твори /* Редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. Київ : Імекс-ЛТД, 2016. С. 805–816.
3. Барабаш Ю. «Чигрине, Чигрине... » *Просторинь Шевченкового Слова*. Київ : Темпора, 2011. С. 321–339.
4. Гудима А. О. Мотив історичної спадкоємності в поезіях Т. Шевченка 1837–1850 років. *Закарпатські філологічні студії*. 2021. Вип. 17. Т. 2. С. 165–172.
5. Гудима А. Мотив рекрутчини в поезіях Т. Шевченка. *Закарпатські філологічні студії*. 2021. Вип. 19. Т. 2. С. 176–181.
6. Гудима А. Шевченків погляд на російську воєнщину у його повістях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2022. Вип. 2(32). С. 14–20.
7. Дзюба І. Воля. *Барабаш Ю., Боронь О., Дзюба І. (та ін.). Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка*. Київ : Наукова думка, 2008. С. 76–86.
8. Дзюба І. Слава. *Барабаш Ю., Боронь О., Дзюба І. (та ін.). Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка*. Київ : Наукова думка, 2008. С. 86–97.
9. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. 2-ге вид., доопрац. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 718 с.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України / Передмова І. О. Денисюка. Львів : Світ, 1991. 576 с.
11. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. 3-тє вид. Київ : Факт, 2006. 148 с. (Сер. «Висока полиця»).
12. Задорожна Л. М. Героїчне як філософське поняття у творчості Т. Шевченка. *Задорожна Л. М. Історія української літератури кінця XVIII – 60-х років XIX століття : підручник*. 2-е вид., перероб. та доп. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. С. 433–442.
13. Задорожна Л. Свобода як філософська основа поеми Т. Шевченка «Сон», 1844. *Задорожна Л. М. Історія української літератури кінця XVIII – 60-х років XIX століття : підручник*. 2-е вид., перероб. та доп. Київ : Київський університет, 2008. С. 442–453.
14. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. 2-е вид. Київ : Обереги, 2004. 480 с. (Сер. «Б-ка укр. раритету»).
15. Івакін Ю. Образний світ. *Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка /* За заг. ред. Є. П. Кирилюка. Київ : Наукова думка, 1980. С. 88–191.
16. Іванишин П. В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко : монографія. Київ : Академвидав, 2008. 392 с. (Серія «Монограф»).
17. Кащенко А. Ф. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. Київ : Веселка, 1992. 271 с.
18. Кюстін Астольф де. Правда про Росію: Подорожній щоденник / Опрацював О. Мерчанський; післям. М. Слабошпицький. Київ : Ярославів Вал, Укр. письменник; 2009. 241 с.
19. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. Київ : Видавництво «Час», 1998. 256 с. URL : <http://kobzar.ua/item/show/245>

20. Маланюк Є. До справжнього Шевченка. *Маланюк Є. Книга спостережень : статті про літературу*. Київ : Дніпро, 1997. С. 138–150.
21. Осиповський В. Україна в російському письменстві. Частина I (1801–1850 pp.). Збірник історично-філологічного відділу № 58. Київ : З друкарні Української Академії Наук, 1928. 459 с.
22. Пахаренко В. І. Незбагнений апостол. Черкаси : БРАМА-ІСУЕП, 1999. 296 с.
23. Росовецький С. Біблійні мотиви у творчості Шевченка. *Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка* / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба [та ін.]; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 2008. С. 344–372.
24. Сліпушко О. Духовна держава Тараса Шевченка. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. 128 с.
25. Сміт Е.-Д. Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Тарашука. Київ : Основи, 1994. 224 с.
26. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 367 с. URL : http://history.org.ua/LiberUA/SmStUkrDerzh_1997/SmStUkrDerzh_1997.pdf
27. Соловей Е. «Во Іудеї во дні они». *Шевченківська енциклопедія: Літературні твори* / Редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. Київ : Імекс-ЛТД, 2016. С. 73–75.
28. Стебельський Б. Концепція слави у творчості Шевченка. *Стебельський Б. Ідеї і творчість*. Торонто : Канадське наукове товариство, 1991. Т. 32. С. 183–194. URL : <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/7110/file.pdf>
29. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. / Пер. з англ. М. Корчинської. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 368 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Thompson_Ewa/Trubadury_imperii/
30. Франко І. Темне царство. *Франко І. Шевченкознавчі студії* / Упор. М. Гнатюк. Львів: Світ, 2005. С. 56–77.
31. Шевченко Т. Близнецы. *Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т.* / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 4 : Повісті. Київ : Наукова думка, 2003. С. 11–119.
32. Шевченко Т. Капітанша. *Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т.* / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. Київ : Наукова думка, 2003. С. 290–340.
33. Шевченко Т. Княгиня. *Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т.* / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. Київ : Наукова думка, 2003. С. 152–177.
34. Шевченко Т. Листи. *Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т.* / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 6. Київ : Наукова думка, 2003. С. 11–223.
35. Шевченко Т. Музикант. *Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т.* / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. Київ : Наукова думка, 2003. С. 178–239.
36. Шевченко Т. Наймичка. *Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т.* / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. Київ : Наукова думка, 2003. С. 57–120.
37. Шевченко Т. Несчастный. *Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т.* / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. Київ : Наукова думка, 2003. С. 240–289.
38. Шевченко Т. [Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря»]. *Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т.* / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 5. Київ : Наукова думка, 2003. С. 207–209.
39. Шевченко Т. *Повне зібрання творів у 6 т. Т. 1 : Поезія 1837–1847* / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 784 с.
40. Шевченко Т. *Повне зібрання творів у 6 т. Т. 2 : Поезія 1847–1861* / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 784 с.
41. Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали. *Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т.* / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 4 : Повісті. Київ : Наукова думка, 2003. С. 208–326.

42. Шевченко Т. Художник. *Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т. /* Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 4 : Повісті. Київ : Наукова думка, 2003. С. 120–207.
43. Шевченко Т. Щоденник. *Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т. /* Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 5. Київ : Наукова думка, 2003. С. 9–187.
44. Шевчук В. О. «Personae verbum» (Слово іпостасне) : Розмисел. Київ : Твім-інтер, 2001. 264 с.

ЧАСТИНА 3. Аксиологія. Екзистенційно-етичні мотиви у творчості Тараса Шевченка

КОНЦЕПТ СВОБОДИ ЯК ВОЛІ У ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Ідея свободи найяскравіше представлена у поетичній творчості Тараса Шевченка, де вона знаходить своє втілення в концепті ВОЛІ. Концепт ВОЛЯ у Шевченковій поезії надзвичайно багатий змістовно і за своїм смисловим наповненням не має аналогів не тільки в українській, а й у світовій літературі та філософії. Це ще раз доводить те, що Шевченкова поезія не тільки глибоко коріниться у світовій традиції, а й водночас і розвиває, збагачує її. Слово ВОЛЯ у Т. Шевченка набуло специфічності, індивідуальності – як у семантиці, у змістовому наповненні, так і в емоційному забарвленні. Загальнолюдське поняття «свобода», одна з найбільших цінностей людства, що втілюється у Шевченковій поезії в концепті ВОЛІ, тісно пов'язане з поняттями героїзму, честі, совісті, права, гідності особистої і національної, обов'язку, ідеалу національного буття, – завдяки чому охоплює широкий спектр і національних, і загальнолюдських духовних цінностей.

І. Дзюба відносить лексему ВОЛЯ до «найінтенсивніших ідеотворчих лексем» [9, 617] Шевченкової поезії (разом з лексемами правда, Бог, слава, доля, мати, Україна та ін.). В українському менталітеті поняття «свобода» виражалось словом «воля», хоча лексема «свобода» традиційно більше пов'язана з філософським та культурно-історичним контекстом, а ВОЛЯ, особливо в поезії, – з фольклорним, народним розумінням. Як зауважує В. Смілянська, Тарас Шевченко «виробив свій поетичний словник, де кожне слово стало поетичною темою, збагаченою ореолом як традиційно-фольклорного та літературного, – так і власного поетичного образного змісту та асоціацій» [37, 129].

Семантика концепту ВОЛІ також вирізняється у Т. Шевченка винятково широким діапазоном. У творах поета відтворено традиційні народні уявлення про ВОЛЮ, основою якої є реалізація як народного волевиявлення, так і особистої свободи кожної людини. Не випадково ж відомий дослідник етнопсихології українського народу І. Мірчук уважав ВОЛЮ (і славу) складниками його ментального архетипу. Коли йдеться про свободу «від» і свободу «для», то одним із найвагоміших проявів цих її характеристик є їхній прояв саме в українській традиції. Історично, від часів Київської Русі й упродовж трьох віків козаччини, українці ніколи не вибудовували свою державу на засадах авторитаризму, деспотизму чи тиранії. Це завжди відбувалося на засадах демократії, ради (віче – за часів Київської Русі та щорічної ради – у часи Запорізької Січі), виборності, місцевого самоврядування, поваги прав особистості взагалі, відсутності власне української системи кріпосного права. «Навіть лексично й семантично українською традицією є – свобода як воля, воля “від” зовнішнього диктату, а то й ворогів. І воля “для” – як реалізація власного світобачення, власної стратегії, власних життєвих проєктів» [21, 137]. І це українське розуміння та відчуття свободи, свободи як волі не втратило своєї значущості й сьогодні.

Як зазначає дослідник творчості Т. Шевченка І. Дзюба, слово ВОЛЯ, широко представлене як у побутовому мовленні, так і особливо в фольклорі, залежно від контексту виражало широкий спектр почуттів, відтінків і варіантів змісту і стало дуже продуктивним в усій семантичній системі української мови: «Увесь цей нагромаджений віками почуттєво-означальний та персоніфікувально-образний багаж лексеми воля Шевченко органічно сприйняв, і як така вона належить до найуживаніших у його текстах» [9, 650]. І додає, що слід, однак, говорити і про «суто Шевченків концепт волі, який відповідав розвиткові його власного світогляду й світопочування як нового рівня національної духовності» [9, 650].

Слово ж свобода, яке поступово перебрало на себе специфічний, суспільно й політично акцентований аспект ВОЛІ, ввійшло в українську мову

дещо пізніше. І. Дзюба зазначає щодо цього, що у Т. Шевченка поняття свобода органічно звучить у його російськомовних текстах, наприклад, у поемі «Тризна» – «саме в значенні політичної свободи як заперечення рабства: «Воспойте свободу на рабской земле», але й «свободу мысли, дух любви»; у російських повістях – і в цьому широкому значенні, і в значенні здобуття особистої свободи – визволення із заслання», але при цьому «в усіх випадках паралельно, і навіть частіше, вживається поняття воля» [9, 651].

У поезії Т. Шевченка спостерігаємо активне вживання лексеми ВОЛЯ. Згідно з «Конкорданцією поетичних творів Шевченка» вона згадується 124 рази, а також кілька разів зустрічаємо варіант «воленька» (4 рази). Це зумовлено тим, що, як і всі універсальні категорії, ВОЛЯ у Т. Шевченка має багато відтінків значення, постійно вступає у зв'язок з іншими універсальними категоріями і щоразу наповнюється дедалі багатшим та глибшим змістом. Зміст поняття ВОЛЯ у поетичних творах Т. Шевченка розкривається за допомогою його контекстуальних вживань, при цьому смисловий потенціал характеризується вживанням усталених дефініцій лексеми ВОЛЯ та власне авторських еквівалентів. У поезії Т. Шевченка найчастіше зустрічаємо лексему ВОЛЯ, яка вживається у буквальному її значенні – у значенні свободи, найбільшої цінності, яка є в житті людини, як, наприклад, у поемі «Кавказ»: «Не вмирає душа наша, / Не вмирає воля» (тут і далі підкреслення наше. – А. Ш.); «Встане правда! Встане воля!»; «За вас правда, за вас сила / І воля святая!»; у посланії «І мертвим, і живим, і ненарожденним...»: «В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля»; в поезії «Не нарікаю я на Бога...»: «Орися ж ти, моя ниво, / Долом та горою! / Та засійся, чорна ниво, / Волею ясною!». У зв'язку з цим смислова наповненість концепту ВОЛЯ містить такі компоненти, як «духовна сила», «нескореність»: «В кайдани убраний, / Цар всевітній! Цар волі, цар, / Штепом увінчаний!» («Сон (У всякого своя доля)»); «І прорекли, і розп'ялись / За воленьку, святую волю!» («Марія»).

А. Мойсієнко у монографічному дослідженні «Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша» зазначає, що «поняття волі, свободи являє собою своєрідний концепт Шевченкового ідіолекту і на рівні абстракції може бути змодельоване як світ. Таке розуміння поняття “підтримується” аперцепційним механізмом лексико-сміслових і синтаксичних взаємовідношень між словами “воля” і “світ” у ряді Шевченкових контекстів» [23, 125], що, на думку дослідника, дає підстави говорити про ВОЛЮ ЯК СВІТ (як екзистенційний стан або стан буття) у творчості Т. Шевченка. ВОЛЯ асоціюється з широким простором – полем, степом, морем, Дніпром: «Там в широкому полі воля, / Там синєє море» («Н. Маркевичу»); «Сини мої, гайдамаки! / Світ широкий, воля – / Ідіть, сини, погуляйте...» («Гайдамаки»); «Широке... широке!.. / Як та воля...» («Меж скалами, неначе злодій»); «Сон мені приснився! / Ніби знову я на волю, / На світ народився» («Сон (Гори мої високі)»); «Талами вийду понад Уралом / На степ широкий, мов на волю», «І я ніби оживаю / На полі, на волі» («А. О. Козачковському»); «І пташкам воля, в чистім полі / І пташкам весело літать» («Марина»). Поет часто персоніфікує ВОЛЮ, надаючи їй тим самим ще більшого та важливішого значення: «У нас воля виростала, / Дніпром умивалась...» («І мертвим, і живим, і ненародженим...»); «І на могилі серед поля, / Як тую волю на роздоллі, / Туманом сивим сповила» («Муза»).

Також відбуваються певні семантичні зрушення, завдяки яким концепт ВОЛІ неодмінно пов'язаний з долею, славою, правдою, щастям, добром. У Шевченковій поезії це комплементарні поняття, які взаємодоповнюють одне одного і разом створюють «нерозривну екзистенційну ланку» (І. Дзюба), де ВОЛЯ є основою всієї системи цінностей. Доля, за українським віруванням, народжується разом з людиною й або супроводжує її все життя, до самої смерті, або покидає в безталанні; а без ВОЛІ доля позбавлена змісту, тому ВОЛЯ і доля у поезії Т. Шевченка часто йдуть поруч: «Своїм діточкам закликать / І долю, і волю, / Та ба... А зле безталання» («Сова»); «Бо не будеш спати. / Оженись на вольній волі. / На козацькій долі» («Не женися на

багатій»). І взагалі, ВОЛЯ у Т. Шевченка «або тотожна долі, або є її умовою, як і умовою щастя» [9, 651]. Уперше таке значення ВОЛІ (та й образ ВОЛІ взагалі) з'являється в Шевченковій поезії в поемі «Катерина». У Т. Шевченка доля і ВОЛЯ зумовлюють одна одну. Поет роздумує: «Єсть на світі доля, / А хто її знає? / Єсть на світі воля, / А хто її має? / Єсть люде на світі – / Сріблом-злотом сяють, / Здається, панують, / А долі не знають, – / Ні долі, ні волі!». І додає: «Тоді я веселий, / Тоді я багатий, Як буде серденько / По волі гуляти!». Поєднання цих двох категорій зустрічається у поезії Т. Шевченка у вигляді прикладкового сполучення воля-доля: «Згадав свою Волинь святую / І волю-долю молодую, / Свою бувальщину» («Варнак»).

Правда є для Т. Шевченка моральним імперативом і головним мірилом в оцінці людських вчинків і разом із ВОЛЕЮ утворюють в його поезії комплементарну пару, вживаючись як і поряд в одному контексті, так і у вигляді прикладкового сполучення правда-воля: «Брешеш, людоморе! / За святую правду-волю / Розбойник не стане...» («Холодний яр»); «Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!..» (містерія «Великий льох»); «І засвітив, любомудре, / Світоч правди, волі... / І слав'ян сім'ю велику» («Єретик»).

З категорією ВОЛІ тісно пов'язана категорія слави, яка у Т. Шевченка є мірилом героїчних вчинків, які здійснювалися у боротьбі за ВОЛЮ та були запорукою невмирущості народу, нації. Наприклад, вжиті разом ці два поняття в такому контексті: «Ми не маєм ваги! (Наш бенкет кровавий). / Наша воля й слава!» («Гамалія»). Т. Шевченко не мислить ВОЛІ без добра, тому ще однією категорією, з якою поет співвідносить ВОЛЮ, є добро: «Шукати доброго добра, / Добра святого. Волі! волі! / Братерства братнього!» («І мертвим, і живим, і ненарожденним...»); «Бо де нема святої волі, / Не буде там добра ніколи. / Нащо ж себе таки дурить?» («Царі»); «Тебе укрис дорогим / Золототканим, хитрошитим, / Добром та волею підбитим, / Святим омофором своїм» («Ісаія. Глава 35 (Подражаніє»)). Лексема ВОЛЯ вступає також в семантичні зв'язки з лексемою сила: «Не плач, серце, єсть у мене / І

сила, і воля, / Люби мене, моє серце, / Найду свою долю» («Мар'яна-черниця»); «А малась воля, малась сила, / Та силу позички зносили, / А воля в гостях упилась / Та до Миколи заблудила...» («А. О. Козачковському»), де набуває значення «потенційної дії».

Поліфункціональність концепту ВОЛІ та особливе місце у творчості Т. Шевченка у повній мірі виявляються у зіставленні з його антитезою – концептом неволі, який також має широку семантику і стає ніби дзеркальним відображенням більшості значень та смислів ВОЛІ. Значення «відсутність свободи» є визначальними в контекстах, у яких ключова лексема вступає в корелятивні відношення з лексемою неволя: «Страшно впасти у кайдани, / Умирать в неволі, / А ще гірше – спати, спати / І спати на волі» («Минають дні, минають ночі...»). Лексема неволя вживається у складі численних метафоричних висловів з негативним забарвленням, що свідчить про важливість її антиподу – ВОЛІ для поета: вража неволя, люта неволя, самотня неволя, далека неволя та інші. Певний відсоток у творах Т. Шевченка становлять контексти, в яких лексема ВОЛЯ, вступаючи в антонімічні зв'язки з лексемою неволя, вживається в емоційній і смисловій пов'язаності з іншою парою антитетичних лексем доля і недоля («Верне добру долю? / Колись Бог нам верне волю, / Розіб'є неволю» («Давидові псалми»); «І встане вранці / Веселий, і забуде знов / Свою недолю. І в неволі / Познає рай, познає волю / І всетворящую любов» («Відьма»). ВОЛЯ у семантичному просторі поета – це «мрія», «бажання», «прагнення», тому в численних контекстах виражається народнопоетичною пестливою формою воленька: «...Про волю згадувать. А я / Про тебе, воленько моя, / Оце нагадую» («Г.З.»); «Доля заховалась; / А воленьку люде добрі / І не торговали» («Як маю я журитися...»); а інколи ще сентиментальнішим та інтимнішим варіантом – «святая воленька»: «Мені здається, що ніколи / Воно не бачитиме волі, / Святої воленьки» («І золотої й дорогої...»); «І прорекли, і розп'ялись / За воленьку, святу волю!» («Марія»). Або ще тавтологічною варіацією – «вольная воля»: «Почорніло я од крові / За вольную волю» («Ой

чого ти почорніло»); «Кайдани ламас, / Утікає на вольную волю...» («Невольник»); «Оженись на вольній волі, / На козацькій долі» («Не женися на багатій...»).

Концепт ВОЛЯ вербалізується лексемами Січ, гетьмани, запорожці, що мають імпліцитний зв'язок із ключовою лексемою: «Нема Січі; [...] Не вернуться сподівані, / Не вернеться воля. / Не вернуться запорожці, / Не встануть гетьмани...» («До Основ'яненка»), а в контексті «Мов орел той приборканий, / Без крил та без волі, / Знеміг славний Дорошенко...» («Заступила чорна хмара») орел є символом волелюбності. Дані лексеми, отримавши в авторській картині світу вторинну конотацію, відтворюють волелюбний дух української нації, виразником якого у творах є, в першу чергу, козацтво. У поезіях часто зустрічаємо таке означення ВОЛІ як свята, що теж говорить про велику цінність цього концепту для поета і для суспільства: «Шкода і оливо топить / Бо де нема святої волі, / Не буде там добра ніколи» («Царі»); «Святіє мученики. Діти / Святої волі. Круг одра, / Круг смертного твого предстануть» («Неофіти»); «Без дна глибокої, і вас – / Споборники святої волі – / Із тьми, із смрада, із неволі» («Юродивий»); «І досі правди на землі! / Святої волі! Схаменулась / І тяжко, важко усміхнулась» («Марія»); свята воля – це умова гідного існування людини і народу. Образний компонент концепту представлений, окрім вищеназваних, значною кількістю епітетів, важливе значення яких полягає у розкритті авторської інтерпретації концепту ВОЛЯ: козацька воля, свята воля, сподівана воля, співана воля та інші.

Концепт ВОЛІ у поезії Т. Шевченка дуже багатоаспектний, але в найширшому плані він несе в собі смислове навантаження ВОЛІ як свободи, незалежності, що є втіленням зовнішньої свободи. Зовнішня свобода набуває для Т. Шевченка особливого значення, адже поет усвідомлює, наскільки великий вплив має володіння нею на внутрішню свободу людини, на можливість її реалізації в обставинах несвободи. В основі зовнішньої свободи лежить потреба соціальної свободи для самореалізації людини,

тобто відсутності рабства, гніту іншого народу, інших фізичних обмежень. «Негативна свобода» від ув'язнення, експлуатації, соціального і національного гніту – є умовою «позитивної свободи» для творчої праці, здійснення свого призначення в житті, всебічного розвитку особистості і т. д. Зовнішня свобода виступає основою для забезпечення людині можливості реалізації внутрішньої свободи. Вона проявляється поза межами внутрішнього світу людини, але без наявності зовнішньої свободи неможлива повна самореалізація її духовного та морального потенціалу. Коли така свобода у людини відібрана, то над особистістю нависає небезпека й внутрішнього рабства, породженого зовнішньою ситуацією. В основі фізичної свободи завжди лежить потреба вільного існування індивіда, не обмеженого зовнішнім примусом. Тобто зовнішня свобода є природною і необхідною умовою реалізації, утвердження і становлення внутрішньої, це свобода від недуховного і протидуховного тиску, від примусу і заборон, від грубої сили, погрози і переслідування. «Практична реалізація внутрішньої свободи особистості здійснюється завдяки об'єктивній можливості, або зовнішній свободі, для такої діяльності» [42, 569]. Вибір у межах цієї свободи завжди однозначний: свобода – рабство.

Зовнішня свобода у Т. Шевченка позначає ідеальний, вільний стан, узагальнює і виражає значення «бути на волі»: «–Дністре, водо каламутна, / Винеси на волю!» («Меж скалами, неначе злодій...»); «Та переслав мені в неволю / Поета нашого... На волю / Мені ти двері одчинив» («Мені здається, я не знаю»); і поділяється ще на три типи свободи – фізичну, яка визначає свободу окремої людини, національну – свободу всього народу, його право на вільне існування та самовизначення, свободу від влади, диктату іншої держави та соціальну, яка несе в собі прояви фізичної і національної свободи. Фізичної – на рівні індивіда як представника соціуму, і на національному рівні – народ, нація виступає як соціум, оскільки є необхідною умовою фізичної свободи окремої людини і невід'ємною від національної свободи. Фізична свобода у поезії Т. Шевченка позначається лексемою ВОЛЯ,

стосується особистої свободи людини і виражає стан людини, яка не перебуває під арештом, в ув'язненні, в неволі. У віршах Т. Шевченка «казематного циклу» та його засланській поезії виходять на перший план мотиви особистої свободи і ВОЛІ в опозиції з наскрізним мотивом неволі. Саме в ситуації ув'язнення поет відчуває спорідненість, спільність своєї долі з долями інших людей. При цьому аналізований концепт має негативний емоційний відтінок, виражаючи зміст «відсутність свободи». Причому в цих контекстах доміантною виступає відсутність фізичної свободи, що найбільше простежується у Шевченковому циклі «У казематі» та поезії періоду заслання. Арешт, каземат, солдатська каторга стали важким випробуванням у долі поета. Тепер ВОЛЯ дуже часто персоналізується і вживається невід'ємно з антитезою неволі та в емоційному та смисловому пов'язанні з нею: «В неволі тяжко, хоча й волі, / Сказать по правді, не було» («В неволі тяжко, хоча й волі...»).

Поезії цього періоду сповнені важкими докорами самому собі: «Дурний свій розум проклинаю, / Що дався дурням одурить, / В калюжі волю утопить» («В неволі тяжко, хоча й волі...»). А вже на засланні («А. О. Козачковському») й колишня неволя (кріпацтво, ув'язнення), порівняно з теперішньою, здається втраченою волею: «А малась воля, малась сила, / Та силу позички зносили, / А воля в гостях упилась / Та до Миколи заблудила...» [55, 60]. Знову озивається той прикрий жаль за втраченою особистою ВОЛЕЮ, що й у казематній поезії, – і породжує критичні слова до себе самого: «...На позорище ведуть / Старого дурня муштрувати. / Щоб знав, як волю шанувати, / Щоб знав, що дурня всюди б'ють» [55, 61]. Тепер неволя вживається у постійній антитезі з ВОЛЕЮ й асоціюється з кайданами, які довелося «волочити»; з самотністю («В неволі, в самоті немає, / Нема з ким серце поєднать» («В неволі, в самоті немає...»); «Немає гірше, як в неволі / Про волю згадувать...» («Г. 3.)). У цих невольничих поезіях ВОЛЮ Т. Шевченко згадує, як щось казкове, щось вимріяне. Згадує її з найбільшим жалем та тугою, які може відчувати людина: «Чи не дасть Бог милосердий /

Хоч на старість волі. / Пішов би я в Україну...» («Ой гляну я, подивлюся...»). Разом з цим звучить мотив чужини (теж актуальний прояв відсутності свободи), як, наприклад, у поезії «Не гріє сонце на чужині...» чи в одній із найскладніших за розвитком думки і настрою «засланських» поезій Т. Шевченка – «Сон (Гори мої високі...): «Отакий-то на чужині / Сон мені приснився! / Ніби знову я на волю, / На світ народився». Відтак і втрата ВОЛІ, і її першорядна необхідність для всього народу переживаються ще гостріше. Мотив ВОЛІ стає ще емоційнішим та інтимнішим: «святая воленька», «воля-доля молодая», а чужа недоля сприймається як власна: «А ще до того, як побачу / Малого хлопчика в селі. / Мов одірвалось од гіллі, / Одно-однісіньке під тином / Сидить собі в старій ряднині. / Мені здається, що се я, / Що це ж та молодість моя. / Мені здається, що ніколи / Воно не бачитиме волі, / Святої воленьки...» («І золотої й дорогої...»).

Оволодіння свободою для людини – це моральний, соціальний, історичний імператив, критерій її індивідуальності й рівня розвитку суспільства. Обмеження свободи особистості, жорстка регламентація її свідомості та поведінки зашкоджує як окремій людині, так і суспільству в цілому. Кріпосництво, панщина – одна з головних тем Шевченкової поезії. Концепт ВОЛІ у значенні зовнішньої свободи набуває ще одного різновиду: ВОЛІ як звільнення від кріпацтва: «Отож і вивчився я, виріс, / Прошу собі волі – / Не дає. І в москалі» («Варнак»); «Не одинокий, а жонатий / На вольній, бачиться, бо й сам / Уже не панський, а на волі; / Та на своїм веселім полі» («Сон (На панщині пшеницю жала)»); «І голий, і босий, / Та на волі, й більш нічого / У Бога не просить» («Меж скалами, неначе злодій...»). Соціальне, як і пов'язане з ним національне поневолення, було найбільшим лихом українського народу. Т. Шевченко ніколи не відчував себе окремо від України, тому неволю свого народу він переживав як особисту. Поет розуміє першорядну необхідність ВОЛІ як для окремої людини, так і для всього народу. В нього йдеться про боротьбу за ВОЛЮ в широкому значенні цього поняття. Найгіршим для Т. Шевченка наслідком кріпацької неволі є те, що «у

ярмах» гинуть «лицарські сини». Це один із варіантів мотиву протиставлення покірливих синів волелюбним батькам і дідам, який часто звучить у Т. Шевченка. Поет глибоко вражений тим, що люди неначе «подуріли» в своєму послуху: «І не в однім отім селі, / А скрізь на славній Україні / Людей у ярма запрягли / Пани лукаві...» («І виріс я на чужині...»).

Якщо раніше характерним для Т. Шевченка було протиставлення козацького потягу до волі рабській покірливості «правнуків поганих», то в цій поезії така покірливість набуває масштабу трагедії. Для Т. Шевченка характерний «активізм у ставленні до власної долі» (І. Дзюба). Вона – або проєкція його власних дій і зусиль, або результат протистояння, але ніколи вона не викликає фатальної покори. Адже в цьому «активізмі» й полягає зміст життя людини, зміст реалізації її свободи. Тому рабська покора для Т. Шевченка неприйнятна, адже це найстрашніше і найпринизливіше, що може бути для людини. І особливо неприпустима для тих «синів», у чиїх жилах тече лицарська кров, «синів» волелюбної нації. Політична сатира поеми «Сон (У всякого своя доля)» «засвідчила остаточну кристалізацію антиімперського стрижня демократичного світогляду Шевченка» [9, 242]. Поет показує реалії закріпаченої України («опухла дитина, голоднеє мре, а мати пшеницю на панщині жне»), сибірської каторги, Петербурга. У цій поемі Т. Шевченко вперше створює узагальнену картину соціально-політичного життя царської росії у його найсуттєвіших виявах. Це насамперед кріпосництво (образ українського села), рекрутчина і солдатчина, політичний терор (образ сибірської каторги), це цар і його оточення (сцени в палаці), це суспільно пасивний загаль («недобитки православні»). Трагізм людської долі в «темному царстві» самодержавно-кріпосницького ладу і водночас нездатність людей протистояти нелюдським суспільним обставинам – домінуюча тема «комедії». Найбільше поета хвилює те, що люди змирилися з таким становищем: «А братія мовчить собі, / Витріщивши очі! / Як ягнята: “Нехай, – каже, – / Може, так і треба”» [54, 265]. Т. Шевченко усвідомлює те, що сила самодержавства – у сліпому послуху

людей, тому так рішуче виступає проти підвалин тодішнього соціально-політичного ладу – самодержавства, кріпосництва, церкви, а головне – проти рабської покірливості людей. Так само й у незакінченій поемі «Юродивий», написаній 1857 року, бачимо навіть ще гостріше картання рабської психології людей. У поемі – чи не найвідвертіше висловлення зневаги до особи імператора Миколи I. Водночас не менше обурення та відразу викликає у Т. Шевченка безмовна покірливість земляків: «А ми дивились та мовчали / Та мовчки чухали чуби. / Німії, подлії раби, / Підніжки царськії, лакеї / Капрала п'яного!» [55, 258]. Це загальне звернення потім набуває конкретнішої «адреси»: «Не вам, / Не вам, в мережаній лівреї, / Донощики і фарисеї, / За правду пресвятую стать / І за свободу!» [55, 258]. Але й у цьому царстві сліпої покірливості «...найшовсь-таки якийсь проява, / Якийсь дурний оригінал, / Що в морду затопив капрала [...] Найшовсь-таки один козак / Із міліона свинопасів...» [55, 259]. І цього «козака», «прояву», «святого лицаря» оголосили «юродивим» і заслали в Сибір. Т. Шевченко не вірив у примирення панів і селян, взаємну згоду між ними, твердо виходив із того, що щасливе життя селянства можливе було б лише тоді, «...якби не осталось / Сліду панського в Україні» [55, 120]. Поет усвідомлює весь трагізм та гріховність пропонованого ним шляху, але добре усвідомлює те, що іншого способу просто не існує: «...Добра не жди, / Не жди сподіваної волі – / Вона заснула: цар Микола / Її приспав. А щоб збудить / Хиренну волю, треба миром, / Громадою обух сталить, / Та добре вигострить сокиру, / Та й заходиться вже будить» [55, 280]. В цій поезії («Я не нездужаю, нівроку») чи не найчіткіше прозвучала Шевченкова позиція в ідеологічних протистояннях навколо проектів обіцяної реформи, його передбачення революційного вибуху. Т. Шевченко наприкінці своєї творчості хоч і схилявся більше до християнських ідей милосердя та всепрощення, але «усе це зовсім не свідчить про однозначну еволюцію від бунтарства до поступовства. Шевченко у всьому багатомірний» [9, 660].

КОНЦЕПТ «ДОБРО» В АКСІОСФЕРІ Т. ШЕВЧЕНКА: ДЖЕРЕЛА ТА СЕМАНТИКА

Важливою складовою аксіології (від гр. *axia* – цінність і *logos* – вчення) як філософської теорії про цінності є етична аксіологія, зосереджена на тлумаченні духовно-моральних принципів, норм, концептів, категорій та ідеалів. Етика, як «живе ставлення до живого життя» [53, 302], знаходить безпосередній вияв у способі буття і мислення людини, а також у творчості, що постає своєрідним дзеркалом, у якому відображені моральні принципи, духовні шукання особистості.

Ціннісна система етичних концептів є засадничою складовою всесвіту Т. Шевченка, оприявленого у слові. «Етичні категорії – це властиві й основні категорії його думання» [36, 165], – слушно зауважував С. Смаль-Стоцький. Етичні категорії стали тією фундаментальною основою, на якій викристалізовувалася художня система творчості митця, її ідейно-тематична, образна, жанрово-стильова парадигми. Показово, що етична складова творчості Т. Шевченка тісно переплетена з естетичною: твори поета засвідчують, що краса для нього – це насамперед добро, благо (відповідно, прекрасною є людина добротворна), а тому естетичне немислиме без етичного; етичне ж, своєю чергою, постає шляхом до естетичного. В цій площині Т. Шевченко наближається до світових митців та мислителів, для яких мораль була неодмінною умовою існування краси, а тому культура не мислилася поза етичними вимірами (Г. Сковорода, Ф. Достоєвський, Л. Толстой, М. Бердяєв, Е. Ренан, С. К'єркегор, К. Ясперс, А. Швейцер та ін.). Специфіка розуміння етичних та естетичних категорій, сприйняття людини як міри всіх речей інтегрує Т. Шевченка у русло світової історичної філософсько-культурологічної парадигми, адже, починаючи з античності (Платон) і впродовж інших епох (Середньовіччя, Відродження), добро/благо та краса/прекрасне як моральні й естетичні ідеали мислилися у нерозривному зв'язку та крізь призму антропоцентричних ідеалів.

У творчості Т. Шевченка знайшли художнє втілення та інтерпретацію основні моральні цінності, що безпосередньо пов'язані з людиною та її буттям, адже поет повсякчас був свідомим визначального значення гуманістичних цінностей, тих аксіологічних концептів, що роблять людину Людиною. «“Чиста” краса (пропорційність, привабливість зовнішніх форм), звичайно, захоплює поета, але тільки тоді, коли проектується на “душу” особи чи явища, на їхній внутрішній світ. Бездушність же зразу знімає для нього поняття краси» [27, 428], – слушно зазначає В. Пахаренко. До питань етики Т. Шевченка, з огляду на незаперечну вагомість духовно-моральних чинників у його творчості, літературознавці та філософи зверталися неодноразово (праці В. Мовчанюка [22], В. Пахаренка [26], Л. Плюща [31], М. Поповича [32], С. Смаль-Стоцького [36] та ін.). Водночас, недостатньо вивченим є питання витоків, особливостей творчого осмислення, ролі етичних цінностей і, відповідно, їхнього художнього втілення у творах Т. Шевченка. Специфіка поліфонізму семантики духовно-етичних ціннісних концептів та їх роль у творчому світі Т. Шевченка впродовж майже всієї історії шевченкознавства належним чином не були осмислені, причиною чого стали насамперед ідеологічні фактори (зокрема, за радянських часів звернення до цих проблем було побіжним та вкрай заангажованим), а також засилля неадекватного тлумачення, зумовленого впливом рецепційного канону, застосуванням усталених інтерпретаційних матриць, зосереджених переважно на громадянському пафосі творів, на що свого часу звернув увагу ще І. Франко, зазначивши: «Шевченко, через надуживання його поезій до декламацій та наслідком мертво-схоластичних коментарів Ом. Огоновського, зробився збіркою гарних, а іноді неестетичних фраз [...]» [47, 474]. Відтак, системне та об'єктивне осмислення художньої інтерпретації засадничих концептів етичного буття людини у творчості Т. Шевченка дозволить глибше осягнути світоглядну, ідейно-тематичну, образну системи творчості поета, увиразнить іманентність філософського та духовного первнів у структуруванні його мистецького універсуму, дозволить побачити в постаті

письменника ще й філософа, непересічну особистість, для якої творча рецепція аксіологічних концептів була своєрідною формою світоглядного пошуку, самовизначенням як Людини й Митця.

Джерелами та основою формування духовно-етичної системи цінностей Т. Шевченка, зокрема ключового концепту «добро», є індивідуально-особистісні чинники, ментальність народу, з якого вийшов поет, а також епоха, в якій формувалися його світоглядні й творчі доміанти. З огляду на важливість цих чинників, варто зупинитися на кожному з них докладніше.

Визначальне значення у становленні етичних цінностей Т. Шевченка мали індивідуально-особистісні фактори. «Він сам себе зростив як поета і сам збудував морально-філософські основи життя і своєї творчості» [32, 25], – зауважує М. Попович. Світогляд Т. Шевченка, якому притаманні такі риси, як щирість, чутливість («надзвичайна, навіть можна сказати, виняткова, чутливість етична» [22, 42]), чуйність, відповідальність, самодостатність, здатність відчувати несправедливість, переживати й розуміти почуття інших, відчувати духовні та естетичні виміри буття, став ґрунтом, на якому зріс і викристалізувався творчий світ митця. Як представник простого народу, Т. Шевченко увібрав народне розуміння добра і зла, сформувавши своє бачення духовно-етичних цінностей на основі народної моралі. Життєві умови (сирітство, бідність, неволя, відсутність підтримки, брак теплого людського ставлення) спричинилися до відчуття потреби добра, прагнення та цінування людяності, доброти. Воля і неволя, дружба та зрада, кохання й самотність, радість і відчай, життєві труднощі, зустрічі з різноманітними людьми дозволили Т. Шевченку пройти складний шлях пошуку, пізнання, оцінки світу і людей, врешті, переконатися у силі гуманістичних цінностей, значенні моралі й добра. Філософи стверджують: «Індивідуальна ціннісна проекція виступає як унікальна єдність бажання і волі, що визначає індивідуальну здатність втілення певної ідеї, а також визначає спрямованість ціннісного руху особистості» [34, 25]. Виходячи з цього, можна

стверджувати, що сила духу та волі Т. Шевченка сприяла відстоюванню ціннісних концептів як життям, так і творчістю. Живучи у складний час, відчуваючи на собі несприятливі фактори соціально-політичного життя, переживаючи нерозуміння, неволю, переслідування, бачачи страждання рідного народу, Т. Шевченко не шукав спокійного та безтурботного життя, не намагався «плисти» за течією, підлягати суспільній моралі, яка «бажає мати рабів, які б не повставали» [53, 291], відтак, виявив себе, користуючись термінологією німецького мислителя А. Швейцера, моральною особистістю: «Етика моральної особистості індивідуальна, не регламентована і абсолютна. [...] Тому моральна особистість не може беззаперечно підкорятися етиці суспільства, навпаки, вона перебуває в постійній полеміці з нею. Майже завжди вона змушена протестувати проти неї [...]» [53, 291]. Життя і творчість поета стали безперервним протестом проти суспільної несправедливості, постійним і болючим пошуком справедливості, відповідей на складні соціальні та онтологічні питання. Життєвий і творчий поступ Т. Шевченка став доказом вагомості для нього етичних ідеалів, свідченням того, що не лише на словах, а й на ділі, у власному житті він керувався християнськими принципами, йшов за морально-етичними орієнтирами. В. Пахаренко наголошує, що особливим доказом переваги етичних ідеалів у житті Т. Шевченка був період заслання: «Безпробинна десятирічна каторга стала для самого Тараса Шевченка жорстоким випробуванням щойно згаданих християнських чеснот. Поет гідно витримав цей іспит. Довів (насамперед собі), що й сам таки здатен жити за тими етичними принципами, які проповідує» [27, 442].

«Там, де завершується гуманність, починається псевдоетика» [53, 323], – стверджує А. Швейцер. У своїй основі етична система цінностей Т. Шевченка є гуманістичною, адже основні етичні концепти, репрезентовані у його творах, обертаються навколо людини, безпосередньо стосуючись її мислення, життя, світоглядних шукань, горя й радості. Вийшовши з простого народу, зазнавши сирітства, бідності, неволі, страждань, Т. Шевченко не

лише бачив, а особливо чутливо реагував, гостро відчував, розумів недолю свого народу й горе конкретної людини. Відповідно, у центрі переживань і творчості поета – людина, її буття, добро та зло, що наповнює його. «Індивідуальність людська, – писав І. Франко, – без огляду на стан, народність і віру – є для нього свята. Терпіння і кривди людські порушували його все з однаковою силою [...]» [49, 122]. Поет замислювався над природою людини, її місцем і призначенням у житті, у художньо-образній формі шукав відповіді на складні філософські, духовно-етичні питання («Один у другого питаєм, / Нащо нас мати привела? / Чи для добра? / Чи то для зла? / Нащо живем? / Чого бажаєм? / І, не дознавшись, умираєм, / А покидаємо діла...» [55, 53]), своїм словом ставав на захист скривджених і страждених («Возвеличу / Малих отих рабов німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово» [55, 281]). Гостра реакція на людське страждання, болючі пошуки відповідей на питання про джерело зла у людському житті, вболівання за гноблених визначили епіцентром світоглядних і творчих пошуків поета людину. «[...] антитеїзм Т. Шевченка проявляється насамперед у відмові його від теоцентризму і переході на позиції антропоцентризму» [15, 63], – зазначає А. Колодний. Відтак, домінування гуманістичних цінностей, антропоцентричних категорій у духовно-світоглядній системі поета обумовило і його ставлення до Бога: він не визнає офіційного, канонізованого, далекого від людини «візантійського Саваофа» («Ликері») й церкви, що перетворила віру на обряд («Світе ясний! Світе тихий!»), натомість, сповідує Бога живого, близького до людини, людяного й справедливого.

Важливу роль у формуванні аксіосфери Т. Шевченка відіграли й світоглядно-філософські, ментальні традиції українського народу. Світоглядні домінанти Т. Шевченка як особистості формувалися у векторах ментальності українського народу, ознаками якої є ірраціональність, емоційність, щирість, чуттєвість, доброта, любов. У межах кордоцентричного світовідчуття українців серце мислиться як джерело життя, почуттів,

пізнання, осягнення, як «осердя моральнісного життя людини» [61, 76]. «В Шевченковому кордоцентризмі – джерело Шевченкового етичного пафосу, етичної проблематики його поезії. Серцем відчуваючи красу і гармонію світу, Шевченко так само чутливо реагував і на відхилення від того закону, на відхід від Бога і зумовлені цим дисгармонію і зло. У тому особливому баченні світу серцем, тобто у баченні світу духовними очима, “захована” неповторність його художньої картини світу» [22, 44], – зазначає В. Мовчанюк. Невипадково концепт «серце» належить до найпоширеніших у художньо-світоглядному просторі Т. Шевченка ([35, т. 2, 242–243]). Серце постає не лише духовно-емоційним центром, осередком відчуття, а й часто ототожнюється з душею, внутрішньо-психологічним станом, що загалом є характерним для українського менталітету.

Кордоцентризм українського народу тісно пов'язаний із християнськими духовними цінностями, які, зберігши свої сталі ознаки, водночас, набули особливих виявів у контексті світоглядної системи українців. Йдеться про українську релігійність, на яку як на одне з важливих джерел Шевченкового етизму вказує В. Пахаренко: «Кордоцентричний український народ цілком іманентно засвоїв серцевину вчення Христа, базову цінність християнства – любов (себто найвищу емоцію)» [28, 73]. Прикметно, що з християнськими цінностями у ментальному вимірі українців тісно переплетені трагічні константи світовідчуття, що увиразнюються у яскравому прояві екзистенції людини, свідомої трагізму свого існування й водночас неспокійної у вічному пошуку добра, справедливості, у прагненні та зверненні до Бога. Екзистенційні та християнські витоки, що є виразними в етичній парадигмі духовно-мистецького світу Т. Шевченка, сформували відчуття світу й людини власним серцем, зумовили чутливе реагування на людське страждання, горе, зло й несправедливість. У цьому й основа етики Т. Шевченка – сприйняття своїх героїв, їхньої долі власним серцем, акцентування на трагізмі долі

людини, пошук причин несправедливості, протест проти зла, пошук і ствердження добра, апелювання до Бога.

Показово, що ХІХ ст., в яке випало жити й творити Т. Шевченку, стало часом формування аксіології як окремої теорії у контексті філософського вчення і набуття поняттям «цінність» статусу філософської категорії [38, 117]. Оскільки «морально-етичні цінності носять конкретно-історичний характер» [62, 6], важливе значення в сенсі розуміння основи духовно-етичних концептів, оприявлених у творчому світі Т. Шевченка, має епоха, у якій жив поет. Світоглядно-мистецькі тенденції Романтизму стали тією фундаментальною основою, на якій формувався Т. Шевченко як особистість і митець. У культурно-історичну добу Романтизму активізувалася увага до ментальності народу (невипадково образ серця у різноманітних інтерпретаційних ракурсах стає одним із центральних у романтичній образності). Романтизм увійшов у історію культури як епоха, у якій сформувалося уявлення про гуманістичні цінності, була осмислена їхня роль та ключове значення. Література романтизму, виконуючи суспільно-перетворювальну функцію, утвердила гуманістичну основу суспільного життя, а тому людина, її буття, радість і страждання, діалектика внутрішнього світу стають мірилом цінностей для митців-романтиків. Закономірно, що й для Т. Шевченка епіцентром творчого осмислення стала людина, її етичне й соціальне буття. Людська індивідуальність, яка в контексті світоглядно-творчої парадигми романтизму зайняла визначальне місце, визначила вектор творчих пошуків митців: іманентні витoki людської особистості, її духовні та морально-етичні основи. Гуманізм відтак став основою аксіологічної концептосфери Т. Шевченка, адже саме крізь призму антропоцентричних цінностей поет сприймав та зображував явища і визначав, що є добро/прекрасне, а що є зло/потворне. З людиною безпосередньо пов'язані й актуалізовані епохою Романтизму духовно-етичні пошуки, зосереджені на осмисленні природи добра і зла. Перебуваючи в цьому ж руслі, Т. Шевченко засвідчив своєю творчістю наполегливі й складні

роздуми про долю людини, про роль правди й неправди, добра та зла в ній самій та у світі. Прикметно, що романтичні світоглядні та стильові вектори значною мірою зумовили домінування етичних концептів не лише на ідейно-тематичному, образному, а й на жанровому рівнях, адже жанр морально-етологічної поеми («Катерина», «Мар'яна-черниця», «Слепая», «Відьма», «Княжна», «Москалева криниця», «Титарівна», «Марина», «Сова», «Меж скалами, неначе злодій...», «Якби тобі довелося...», «Петрусь», «Варнак») [24, 33], в якій актуалізовано моральні та духовні проблеми (гріх, каяття, помста, прощення тощо), є у творчості поета одним із провідних.

Отже, індивідуально-особистісні, світоглядні чинники, сполучені з ментальними та романтичними концептами, стали основою формування духовно-етичної парадигми творчості Т. Шевченка. Оприявлена у його творчому всесвіті ціннісна етична система стала виразником життєвої філософії, світоглядних установок поета, його розуміння сенсу буття. Морально-етичні чинники, втілюючись у ключових поняттях добра, блага, благодаті, любові, милосердя, правди, істини, віри, надії, гармонії, є мірилом людини, її буття. Твори поета засвідчують, що він як особистість і митець розумів важливе значення морально-етичних концептів, а тому зробив їх провідними у моделюванні власного художнього універсуму.

У системі духовно-етичних цінностей, репрезентованих у творчості Т. Шевченка, визначальне значення належить концепту «добро». Твори поета репрезентують багатозначність зазначеного концепту: 1) майно, речі – матеріальна суть, тобто буквальне значення поняття, й 2) добро як благо, щастя, радість, тобто те, що протиставляється злу, а також в значенні високих моральних якостей [35, т. 1, 189–190]. У контексті осмислення аксіосфери Т. Шевченка актуальним є друге значення концепту, що корелює з розумінням добра як морально-етичної цінності. Простеження змістового наповнення концепту «добро» й способів авторської інтерпретації на матеріалі ліричних та ліро-епічних текстів дозволить поглибити уявлення про аксіологічний дискурс поета, зокрема його етичну складову.

У залежності від контексту, ідейно-тематичної, образної, мовно-стилістичної організації тексту концепт «добро» набуває значеннєвих варіантів, зазнає кореляцій, виявляючись у поняттях «благо», «благодать», «доброчинність», «доброта» тощо, фігурує у різних лексичних та граматичних формах (іменникова: доброта, добрість, добродій, добротворець; прикметникова: добрий, добросердний; прислівникова: добре). Показово, що питання про сутність та значення добра є ключовим у етико-філософській проблематиці, зосередженій на пошуці «відповіді на питання, що таке добро і зло» [46, 184]. Творчість, що стала для Т. Шевченка простором для філософських роздумів та шукань, утілених у художні ідеї та образи, репрезентує наполегливе прагнення віднайти відповіді на етичні питання, пов'язані зокрема з осмисленням основ буття, пошуком шляхів утвердження добра та правди в людському житті, усвідомлення значення співчуття, милосердя, любові, жертвовності. Твори поета розкривають розуміння складної діалектики добра та зла, правди й неправди, гріха і спокути, репрезентують шлях пошуку добра, сумніви, віру, страждання, розуміння, пізнання суті й значення духовно-моральних істин, що знайшло втілення в образах героїв таких поем, як «Москалева криниця», «Марія», «Тризна», «Неофіти» та ін. Твори Т. Шевченка розкривають складну діалектику світорозуміння поета, шляхи його осмислення онтологічних, гносеологічних та аксіологічних проблем. Особливе місце у цьому контексті мають морально-етичні питання, роздуми над якими, як засвідчують тексти, були важливими, болючими, неспокійними, адже загострене етичне чуття, моральні переживання стали потужним імпульсом через слово і в слові виразити себе як людину й митця. Все це обумовило багатовекторність семантичних та рецепційних тлумачень духовно-етичних концептів, зокрема й визначальної категорії «добро». Як засвідчують спостереження, з поняттям «добро» співвідноситься і є синонічним йому поняття «благо» – як «найзагальніше уявлення про цінне і значиме» [33, 36], маючи водночас дещо ширшу семантику, адже за своєю суттю благо «онтологічне й належить

космічному контексту», тоді як «природа добра не онтологічна, а аксіологічна» [50: 41, 114]. Відповідно, етика інтегрована і в сферу онтології, адже «вчить [...] про верховне благо як силу та джерело будь-якої сили» [2, 32].

Пошук добра-блага, благодаті, гармонії у людському бутті, складні питання, сумніви, віра й розчарування у можливості людського щастя – магістральний вектор духовно-етичних пошуків Т. Шевченка. Як і більшість аксіологічних концептів, поняття «благо» у світоглядно-творчій рецепції поета акумулює антропоцентричні цінності, пов'язані насамперед з людським життям, яке, будучи цінністю саме собою, водночас повинно мати сенс, адже лише за такої умови воно стане благом [2, 37]. Твори Т. Шевченка засвідчують, що він такий сенс вбачав у волі, рідній землі, рівності, братолюбстві, родині, дітях. Найчастіше в художньому світі поета життя як благо – це родинний затишок, хата, родина, людське спілкування («Благо тобі, друже-брате, / Як є в тебе хата. / Благо тобі, як у хаті / Є з ким розмовляти» [55, 206–207]), цінність, яка особливо гостро відчутна на чужині, в неволі, в самотності («Горе тобі на чужині / Та на самотині. / Хто з тобою заговорить, / Привітає, гляне?...» [55, 207]). Іноді добро-благо як стан буття, як щастя поету видається недосяжним, звідси висловлювання на зразок: «Аж бачу, там тільки добро, / Де нас нема» [55, 119], і відтворення картин людської недолі, горя, далеких від уявлень про гармонійне та благодатне життя.

«У Бозі втілюється вища досконалість і благо, він уособлює триєдність Істини, Добра, Краси. В цьому продовжується аксіологічна традиція древньої філософії, в якій виразився первинний синкретизм ціннісного світовідчуття» [38, 36–37]. Перебуваючи в руслі світової та християнської релігійної традиції, Т. Шевченко сприймав та інтерпретував аксіологічні концепти крізь призму християнської свідомості, в центрі якої – Бог. Звідси – актуалізація таких значеннєвих аспектів концепту «добро», як благо та благодать. Шлях до добра, блага, благодаті як атрибутів Бога [33, 96] лежить через «неухильне

дотримання релігійних заповідей, наслідування Христа» [33, 36]. Відповідно, добро як благо у світоглядно-творчому світі Т. Шевченка часто ототожнюється з Богом, який у творах поета має означення «всеблагий» і «виступає як ідеал добра, найвищої справедливості, правди, як уособлення людської совісті, моралі, світлого майбутнього, бажаного в житті» [15, 58]. Отже, тексти митця демонструють розуміння добра як блага в зв'язку з Богом, Його милістю, тобто благодаттю («І воспою знову / Твої блага чистим серцем» [54, 359]).

Благодать, розкриваючись у творах Т. Шевченка із значеннєвим відтінком добро як милість, послана Богом, відповідає своїй релігійно-філософській семантиці: це «особлива властивість і сила Всевишнього, яка проявляється щодо людини як дар» [33, 37]. У цьому сенсі у творах поета зустрічаємо: «Любов – Господня благодать! / Люби ж, мій друже, жінку, діток» [55, 63]; «Божа благодать / На ветхую Єлисавету / Учора рано пролилась, / Учора, каже, привела / Дитину, сина» [55, 315]; «Ох, діти! Діти! Діти! / Велика Божа благодать!» [55, 27]. Добро та благодать ототожнюються з Божою присутністю у людському житті – звідси їх розуміння як миру, щастя, гармонії та повноти буття: «Прокляте лихо та й заснуло. / На хутір знову благодать / З-за гаю темного вернулась» [54, 335]; «Благодать! / Гайочок тихий серед поля»; «І пошле їм добру долю / Од віка до віка» [55, 322]; «Мені так любо, любо стало, / Неначе в Бога...» [55, 36]. Благодать у розумінні поета – це також результат прагнення людини до Бога, виконання Його заповітів. У цьому контексті можна погодитися з твердженням С. Смаль-Стоцького [36, 165], що Шевченкова етика є в своїй основі християнською. Долученими до благодаті, блаженними відтак постають ті, хто живе за Божими заповідями: «Блаженний муж на лукаву / Не вступає раду, / І не стане на путь злого, / І з лютим не сяде» [54, 358]. Отже, добро як благо та благодать можливе тоді, коли людина перебуває у колі Божих заповідей, відхід же від Бога означає потрапляння людини під владу зла, що яскраво увиразнено на прикладі вбивці москаля Максима, котрий,

розповідаючи про свій злочин, стверджує: «Ось послухай, / Доводить до чого / Сатана той душу нашу. / Як не схаменеться / Та до Бога не вернеться, / То так і воп'ється / Пазорями в саме серце» [55, 241].

Хоча благодать в етико-філософському ракурсі розуміється як «незаслужений дар Божий», що дається «незалежно від будь-яких заслуг з боку самої людини в її вірі в Ісуса Христа» [60, 43], проте у творах Т. Шевченка увиразнено певний шлях до благодаті, що лежить через сумніви, страждання, віру, пізнання, каяття, смирення. Вирішальне значення тут має свобода, адже моральне життя, етика завжди передбачає свободу [2, 30]. Мовиться насамперед про свободу волі людини, її вибір між добром і злом, її шлях до Бога або до темряви. Визначаючи етику як філософію свободи, М. Бердяєв звертав увагу на те, що «добро та зло переплітаються й переходять одне в одне» [2, 35], що, своєю чергою, дозволяє означувати етику і як «філософію трагедії» [2, 34]. Саме тому здійснити вибір між добром і злом, чітко означити межі добра та зла є складним, часто безкінечним і трагічним шляхом духовного пошуку та пізнання. Цей шлях, як і загалом світоглядно-філософське, духовно-етичне пізнання Т. Шевченка, був складним, безперервним, суперечливим, подекуди амбівалентним. У цьому сенсі варто погодитися із твердженням Л. Плюща: «Нема в нього взагалі ніякої закінченої, оформленої, застиглої системи, теології [...], маємо справу з філософією шляху, а не системи» [31, 96].

Прикметно, що свобода має діалектичну сутність, адже з нею пов'язаний концепт зла (людина має зробити вибір між добром і злом), що, своєю чергою, актуалізує екзистенційну проблематику. Є. Нахлік слушно зауважує: «Шевченко, як і його сучасник Серен К'єркегор випереджав проблематику екзистенціалізму, задумуючись над тим, що саме визначає буттєву ситуацію людини, приречену на зіткнення з ірраціональним злом, – вищий сенс чи світовий абсурд» [24, 52]. Духовно-етичні пошуки, як із загалом етика, зосереджені на осмисленні добра та зла, їх джерел, розрізненні та оцінці. Оскільки «добро виявляє себе завжди у співвідношенні з своєю

протилежністю» [34, 27], цілісний розгляд семантики добра є неможливим поза поняттям зла. Добро (благо, благодать) у творчому світі Т. Шевченка увиразнює своє значення на тлі зла (лиха, горя), що формує певну антитетичність співвідношення концептів «добро» та «зло»: «Нащо нас мати привела? / Чи для добра? чи то для зла?» [55, 53]; «А як не бачиш того лиха, / То скрізь здається любо, тихо, / І на Україні добро» [55, 120]. Відповідно до етико-філософського розуміння, добро є життєтворчою, життєдайною сутністю, зло ж мислиться як його протилежність: «Добро – те, що служить збереженню і розвитку життя, зло є те, що знищує життя або перешкоджає йому» [53, 307]. Схожу антитетичність репрезентують тексти Т. Шевченка: добро та зло у його світоглядно-творчому світі протиставляються як первинне і вторинне, вічне й тимчасове («Діла добрих оновляться, / Діла злих загинуть» [54, 358]), незнищенне і знищенне (В. Пахаренко вказує на ідею самознищальності зла [8, 198]). Своєрідну парадигму зла як антитетичного добру Т. Шевченко вивів у поемах «Сон (У всякого своя доля)», «Єретик», «Москалева криниця»: прагнення до наживи, підступність, лицемір'я, продажність, заздрість.

Свідомий діалектики людського буття («Той мурує, той руйнує [...]» [54, 265]; «А літа пливуть за ними, / Пливуть собі стиха, / Забирають за собою / І добро і лихо!» [55, 278]), поет повсякчас сподівається добра («А може, ще добро побачу? / А може, лихо переплачу?» [55, 61]), просить його в Бога («Доле, де ти? [...] / Коли доброї жаль, Боже, / То дай злої, злої!» [54, 367]), водночас постійно шукаючи відповідь: чому панує зло, несправедливість («Даєш ти, Господи єдиний, / Сади панам в Твоїм раю, / Даєш високії палати. / Пани ж неситії, пузаті, / На рай Твій, Господи, плюють / І нам дивитись не дають / З убогої малої хати» [55, 213]). Гостро відчуваючи людське горе, бачачи несправедливість, Т. Шевченко намагався знайти джерело зла, звертаючись до Бога, до людей. Причину зла у світі й у душах людей поет бачив у відвічному світоустрої, в якому добро та зло постійно змагаються. Наприклад, вбивця з поеми «Москалева криниця» свій вчинок

пояснює так: «[...] я стратить наміряюсь / Максима святого. / Отаке-от! А за віщо? / За те, за що Каїн / Убив брата праведного / У світлому раю» [55, 242].

Твори Т. Шевченка засвідчують, що джерело зла поет вбачав і в нехтуванні людиною духовно-етичних основ та у втраті нею моральних орієнтирів: «Мій Боже милий, як то мало / Святих людей на світі стало. Один на дугого кують / Кайдани в серці. А словами, / Медоточивими устами / Цілюються і часу ждуть, / Чи швидко брата в домовині / З гостей на цвинтар понесуть?» [55, 281]. У поезії «Пророк» Т. Шевченко показує, що з любові до людей Господь послав їм пророка, проте люди побили його камінням, а тому Бог «Вомісто кроткого пророка... / Царя вам повелів послать!» [55, 109]. Відтак, зло відходить від людини, стає причиною горя для неї самої та інших: «Такі, Боже наш, діла / Ми творимо у нашім раї / На праведній Твоїй землі! / Ми в раї пекло розвели, / А в Тебе другого благаєм, / З братами тихо живемо, / Лани братами оремо / І їх сльозами поливаєм» [55, 223]. Люди здатні травмувати серце, розбити душу поета: «[...] ви ж украли, / В багно погане заховали / Алмаз мій чистий, дорогий, / Мою колись святую душу! / Та й смієтесь. Нехристияне!» [55, 231]. Тому не до людей, а до України звертається поет, не люди, а рідна земля здатна розрадити його в неволі: «Люде скажуть, люде зрадять. / А вона мене порадить, / І порадить, і розважить, / І правдоньку мені скаже» [55, 158].

Злі, заздрісні люди стають причиною трагедій героїв: у поемі «Москалева криниця» вони запалили хату Максима й Катерини, вони ж віддали вдовиного сина у солдати («[...] сірісінький сіряк / Отак лютує. Тяжко, брате, / Людей на старість розпізнати» [55, 64]); «Люде гордії, злі» [55, 126] віддали в москалі коханого героїні поезії «Полюбилася я...», вони ж зруйнували щастя героїв ліричного сюжету «Зійшлись, побрались, поєднались...»: «Дівчаток москалі украли, / А хлопців в москалі забрали, / А ми неначе розійшлись, / Неначе брались – не єднались» [55, 370]. Носіями зла, тими, для кого моральні норми не мають значення, хто стає причиною горя інших людей, їхньої бідності, страждань, у творах Т. Шевченка

переважно постають пани та царі: «Людей у ярма запрягли / Пани лукаві... Гинуть! Гинуть! / У ярмах лицарські сини, / А препоганії пани / Жидам, братам своїм хоросим, / Остатні продають штани...» [55, 120]; «Все на світі – не нам, / Все богам тим – царям» [55, 341]. Панування гнобителів народу унеможлиблює гармонійне буття людини на рідній і прекрасній землі, руйнує добро як таке: «А як не бачиш того лиха, / То скрізь здається любо, тихо, / І на Україні добро. [...] / Воно б, може, так і сталось, / Якби не осталося / Сліду панського в Україні» [55, 120]. Руйнівником добра, поневолювачем у творах поета є цар Микола: «Добра не жди, / Не жди сподіваної волі – / Вона заснула: цар Микола / Її приспав» [55, 280], а також усі князі, вельможі («Людей! / Незлобних, праведних дітей, / Жерете, скажені!» [55, 330]). Пани – причина й жіночої недолі («Княжна», «Марина», «Із-за гаю сонце сходить...», «Якби тобі довелося...»).

На особливу зневагу заслуговують ті, хто втрату моральних принципів прикривають лицемір'ям, підступністю, нещирістю: «Не так тії вороги, / Як добрії люди – / І окрадуть, жалкуючи, / Плачучи, осудять, / І попросять тебе в хату, / І будуть вітати, / І питать тебе про тебе, / Щоб потім сміятись» [55, 141]; «А той, тихий та тверезий, / Богобоязливий, / Як кішечка підкрадеться, / Вижде нещасливий / У тебе час та й запустить / Пазурі в печінки [...]» [54, 265]; «І звір того не зробить дикий, / Що ви, б'ючи поклони, / З братами дієте» [55, 101].

Акцентуючи на життєстверджуючій ролі добра, Т. Шевченко водночас розкриває руйнівну силу його протилежності: зло породжує зло, людська кривда викликає зло – помсту. Так, герой поеми «Варнак» став розбійником, який вбивав помщаючись («Старої пані бахур сивий / Окрав той крам. Розлив те пиво, / Пустив покриткою» [55, 74] дівчину, яку він кохав і з якою думав одружитися). Микита, герой поеми «Титарівна», вкинув у колодязь власного сина, став причиною страшною смерті титарівни, бо помщався за те, що титарівна насміялася «при людях, / Що він в сірій свиті!» [55, 89]. Марина,

героїня однойменної поеми, підпалила панські покої, помщаючись так за свою кривду.

Втрата людьми прагнення боротися за свободу, перетворення їх на рабів – це, на переконання Т. Шевченка, теж є джерелом зла – неволі, гноблення слабших сильними, рабства, а відтак, зневаження Божого промислу, який всіх людей створив рівними і вільними: «[...] якби не похилилися раби... / То не стояло б над Невою / Оцих осквернених палат! / Була б сестра! і був би брат! / А то... нема тепер нічого... / Ні Бога навіть, ні півбога. / Псарі з псарятами царять, / А ми, дотепні, доїзжачі, / Хортів годуємо та плачем» [55, 367]. Відтак, джерелом зла також є неволя, перебування у якій руйнує духовно-етичну основу людини, віддаляє її від добра, Бога: «Бо де нема святої волі, / Не буде там добра ніколи» [55, 86]; «Коли б ті діти не росли, / Тебе, святого, не гнівили, / Що у неволі народились / І стид на тебе понесли» [55, 53]. Показуючи у поемі «Москалева криниця» зло, яке відходить від людини (спалили хату, віддали сина вдови у солдати, вбили москаля Максима), поет вустами вбивці Максима зазначає: «Он яке твориться / На сім світі! Яка правда / У людей, мій сину. / Така й досі, я думаю, / В нас на Україні. / Та другої і не буде / В невольниках людях» [55, 238]. Акцентуючи на необхідності відстоювати свободу, людську гідність, поет тим самим показує, що байдужість до зла, небажання боротися за добро і правду постають так само злом, тому не випадково сповнені сарказму слова звернені до покірної братії: «А братія мовчить собі, / Витріщивши очі! / Як ягнята. “Нехай, – каже, – / Може, так і треба”. / Так і треба!» [54, 265]. В іншому творі Т. Шевченко картає людей, які терплять знущання над ними: «Люде, люде! / За шмат гнилої ковбаси / У вас хоч матір попроси, / То оддасте. Не жаль на його, / На п’яного Петра кривого. / А жаль великий на людей, / На тих юродивих дітей!» [55, 97], а в творі «Юродивий» він гнівно звертається до тих, хто дозволяє знущатися недостойним можновладцям над Україною і над собою: «А ми дивились та мовчали, / Та мовчки чухали чуби. / Німії, поділії раби! / Підніжки царській, лакеї / Капрала

п'яного!» [55, 258]. Зло, відтак, має бути покаране, зокрема, гніт і поневолення народу є беззаперечним злом, і байдужим, пасивним в цій ситуації залишатися неприпустимо, адже заборона воля має бути повернена. Звідси такі рядки: «А щоб збудить / Хиренну волю, треба миром, / Громадою обух сталить, / Та добре вигострить сокиру, / Та й заходиться вже будить» [55, 280].

Зло часто ототожнюється зі стражданням (особливо безневинним), пошук причин якого, намагання його пояснити, болючі та емоційні у творах Т. Шевченка. За висновком М. Бердяєва, «з трагедією світу можна змиритися лише тому, що є страждання Бога» [2, 43]. Мислячи в цьому руслі, В. Пахаренко зазначає, що, «ставши послідовником Ісуса, поет доходить висновку, що і безвинне страждання може бути очисним, може преобразити, підштовхнути навіть грішну душу до покаяння, смирення, спокути, християнського братолюб'я. [...] поетову душу, як і Йовину, і Христову, і інших мучеників віри, як і численних персонажів Кобзаря, випробовує горнило очисного страждання» [27: 440, 443]. Відтак, страждання набуває амбівалентної суті, адже для Т. Шевченка жертва Христа стає не лише способом через страждання перемогти зло, а й визнати відвічну трагічність людського буття й, водночас, не впасти у відчай, не вдатися до зречення Бога, адже «Бог розділяє долю свого творіння» [2, 43].

Добро у розумінні Т. Шевченка зберігає свою іманентну властивість як аксіологічної категорії, постаючи життєстверджуючою силою, адже поняття добра у всіх його значенневих концептуальних парадигмах спрямоване на подолання зла й поет висловлює віру та переконання в цьому («Діла добрих оновляться, / Діла злих загинуть» [54, 358]; ліричний герой поеми «Сон (Гори мої високі...)» дякує Богу, що «дав йому добру силу / Пересилить горе» [55, 42]). Водночас у творах поета трапляються й болючі, вічні питання («Чому добре умирає, / Злеє оживає» [55, 29], «Вкраїно! [...] / За що тебе Господь кара, / Карає тяжко?» [55, 332]), або ж песимістичні висновки, на зразок: «Нема раю на всій землі, / Та нема й на небі» [54, 285], а також породжені

відчаєм від споглядання людського страждання думки: «(Бо без Твоєї, Боже, волі / Ми б не нудились в раї голі). / А може, й Сам на небесі / Смієшся, батечку, над нами / Та, може, радишся з панами, / Як править миром!» [55, 223], чи й близькі до богоборчих тези: «А ти, Всевидящее око! / Чи Ти дивилося звисока, / Як сотнями в кайданах гнали / В Сибір невольників святих [...]? / Око, око! / Не дуже бачиш Ти глибоко!» [55, 259–260]; «Боже сильний! Твоя сила / Та тобі ж і шкодить» [55, 334]. Водночас поет висловлює переконання, що збереження моральних якостей та зорієнтованість на християнські цінності унеможливають, долають зло. Перемога моральних принципів стане передумовою врятування людства, перемоги добра, поширення благодаті й утвердження гармонії буття. «Іншого виходу поет не знає, як тільки всіма силами дбати про те, щоб етичні засади науки Ісуса Христа геть чисто всі і скрізь опанували людське життя» [36, 167], – зазначає С. Смаль-Стоцький. У цьому контексті перехід від зла до добра часто відбувається через прозріння, каяття, спокуту. Такий шлях репрезентує доля головного героя поеми «Варнак»: самогубство вбивці зупинило прозріння, каяття: «Вийшов я з ножем в халяві / З Броварського лісу, / Щоб зарізатися. [...] Тихо задзвонили / У Києві, мов на небі... / О Боже мій милий! / Який дивний Ти. Я плакав, / До полудня плакав. / Так мені любо стало: / І малого знаку / Нудьги тії не осталося, / Мов переродився...» [55, 76]. Пізнання через страждання у духовно-творчій, світоглядній парадигмі Т. Шевченка мислиться як найважливіший етап людського буття-сходження до благодаті, адже, пізнавши суть добра, людина, наділена свободою, робить свій вибір. Зазнавши страждання, отримавши пізнання, герої-добротворці, попри все, зберігають моральні якості, виявляючи тим силу духу.

Відтак, дієвість добра є руйнівною силою для зла. Проте, все ж, складним, «вічним» залишається питання про те, чи можна подолати зло лише добром. Як і більшість мислителів та митців, Т. Шевченко у своїх творах не дає остаточної відповіді на це питання (пишучи: «І на злих моїх погляну / Незлим моїм оком» [54, 361], водночас закликає: «[...] треба

миром, / Громадою обух сталить, / Та добре вигострить сокиру [...]» [55, 280]). Певно, поет вважав, що й у цьому людина має свободу вибору, а також: усе визначається конкретною ситуацією, адже й сам, за вмотивованим висновком В. Пахаренка, «противиться злу, – всіма засобами, навіть небожими, коли воно розпинає народ, Батьківщину, світ» [28, 188].

Отже, ліричні та ліро-епічні твори Т. Шевченка репрезентують уявлення митця про етичний ідеал, розкривають його пошуки відповідей на складні світоглядні, духовно-етичні питання, пов'язані з цінностями людської екзистенції, діалектикою добра та зла, місцем і призначенням людини, Божою присутністю у її бутті. Духовно-етичні концепти, ключовим з яких є добро, знайшли яскраве втілення в ідейному вимірі творів, проблематиці, образах героїв, стали важливим чинником ідейно-творчої концепції митця та цілісності його макрокосму. Джерелами формування розуміння духовно-етичних понять, зокрема поняття добра, були індивідуальне світосприйняття Т. Шевченка, ментальність українського народу та світоглядно-мистецькі вектори епохи Романтизму. Як засвідчили спостереження, твори поета репрезентують семантичну розгалуженість визначального в аксіосфері митця концепту «добро»: благо, благодать, гармонія, добротворення, що, своєю чергою, актуалізує сенс і специфіку художнього вираження дотичних понять: свобода, страждання, зло. Значеннєві варіанти аксіологічного концепту «добро» в духовно-етичній парадигмі поета сформовані на гуманістичній основі, виражаються крізь призму антропоцентричних домінант та християнської етики. Антитетичним до категорії «добро» в аксіосфері Т. Шевченка є концепт «зло», на тлі якого увиразнюється сутність та поліфонія добра як блага та благодаті. Художня інтерпретація поетом співвідношень добра та зла поглиблює етико-філософський вимір його текстів, розкриває світоглядні, духовно-етичні первні творчості митця.

ЕСТЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТВОЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: КОНЦЕПЦІЯ КРАСИ

Краса є однією з визначальних цінностей людського буття. А оскільки цінність – це поняття, яке вказує на людську, соціальну і культурну значимість явищ і предметів діяльності, вона є особливим типом світоглядної орієнтації людини, уявленнями, які склалися в тій чи іншій культурі про ідеал, моральність, добро і, звісно ж, про красу. Також це феномен, який об'єктивно, за своєю природою є благом для людини, спрямованим на утвердження її в бутті, реалізацію її творчих можливостей.

Нині особливої ваги набувають загальнолюдські цінності. Адже вони є регуляторами поведінки всього людства, виступаючи найважливішими критеріями, стимулами й знаряддями пошуку шляхів взаєморозуміння та злагоди між людьми. До вселюдських цінностей належать цінності добра (блага), свободи, істини, правди, творчості, корисності, віри, надії, любові, справедливості; серед них чільне місце займає і краса.

Осмислення поняття краси тісно пов'язане з терміном «естетика», який походить від грец. «відчуття, почуття»; категорія «естетичне» орієнтує лише на належність чогось до чуттєвої сфери. У своїй творчості Т. Шевченко втілює нові грані естетичного освоєння дійсності, що їх характеризують категорії краси, гармонії, високе, драматичне, героїчне, трагічне, які найповніше розкриваються в його естетичних засадах, у сутності художнього ідеалу поета, а також у виявленні особливостей його художнього мислення. Краса діє на загальне людське благо. Це сила величезної ваги. «Какое животворно чудное влияние красоты на душу человека» [58, 129], – записує поет у Щоденнику 18 листопада 1857 р. Вже на початку поетичної творчості Т. Шевченко яскраво виявляє свою закоханість у красу.

До студіювання естетичних поглядів Т. Шевченка зверталися такі видатні літературознавці, як І. Франко, М. Євшан, Д. Антонович, Л. Білецький, М. Коцюбинська, Г. Грабович, Л. Плющ, І. Фізер, О. Забужко,

Л. Генералюк, В. Пахаренко та ін. Дослідник естетичної концепції та художнього ідеалу Т. Шевченка Є. Шабліовський наголошує на тому, що «у Шевченка ми маємо струнку і багатогранну систему естетичних поглядів, яка розвивалася і збагачувалася протягом усього його життя» [52, 142].

Т. Шевченко надзвичайно любив усе красиве. Коли наратор повісті «Художник» каже: «Я самый неистовый поклонник прекрасного как в самой природе, так и в божественном искусстве» [57, 199], – очевидно, що автор має на увазі самого себе. Здається, що все, на що тільки він звертає свій погляд, видається йому сповненим краси. Яскравим прикладом чого є початок повісті «Наймичка»: «прекрасная долина», «прекрасная линия горизонта», «прекрасные жницы», «прекрасная царица свята», «прекрасная смуглая голова», «прекрасная, умильная картина» [46, 59–61]. Такий пієтет поета до краси пояснюється тим, що для нього краса – це не що інше, як ідеал у дійсності та втілення Божого промислу на землі. 10 лютого 1857 року поет писав Броніславу Залеському: «Без разумного понимания красоты человек не увидит всемогущего Бога в мелком листочке малейшего растения» [59, 121]. На переконання митця, навіть для ботаніка й зоолога неодмінно потрібен захват: «А восторг этот приобретается только глубоким пониманием красоты, бесконечности, симметрии и гармонии в природе» [59, 121].

Т. Шевченко був свідомим того, що саме в його відчутті прекрасного і коріниться його приналежність до мистецтва, його творча сила і талант: «Благодарю тебя, всемогущий Боже, что одарил Ты меня чувством человека, любящего и видящего прекрасное, совершенное в Твоем нерукотворном бесконечном творении. Если бы красота во всех ее образах хотя на половину человечества имела свое благодетельное влияние, тогда бы мы быстро приблизились к совершенству и, наконец, олицетворили бы собой божественную заповедь нашего Божественного Учителя» [57, 260].

Як відомо, уявлення про красу та прекрасне зародилося ще в античності. Давньогрецький філософ Платон виголосив думку, що

прекрасне – це вічна, безвідносна, божественна ідея. У той же час в естетиці Аристотеля сутність краси визначалася в об'єктивних властивостях предметів і явищ, і справжня краса залежить відповідно від величини і порядку. Прекрасне не існує саме по собі, воно увиразнюється у контрасті з категорією потворного. Репрезентовані категорії являють собою «духовні моделі естетичної практики суспільства, яка створює не тільки світ і багатство естетичних цінностей та потреб, а й систему понять і категорій, в якому закріплено досвід естетичного засвоєння світу людиною» [див. 26].

Щоденник Т. Шевченка є невичерпним джерелом для розуміння його естетичних смаків і переконань. Крім поривань до розуміння істини, важливим в уявленні поета було тяжіння до краси, до гармонії. Поет дуже високо цінував красу й у житті, й у мистецтві. Проте сухе, схоластичне теоретизування щодо краси та прекрасного було для Т. Шевченка неприйнятним. З такими роздумами митця про естетику зустрічаємося на сторінках його Щоденника. Йдеться про реакцію Т. Шевченка на працю польського філософа К. Лібельта «Естетика, або наука про прекрасне», яка потрапає йому до рук вже наприкінці заслання. І хоча ця книга була, за твердженням поета, «не совсем по моему вкусу» (запис від 5 липня 1857), адже: «Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания Его благодати, Его нетленной красоты, для такого получеловека всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня. Для человека же, одаренного этим божественным разумом-чувством, подобная теория также пустая болтовня, и еще хуже – шарлатанство» (запис від 23 липня 1857 р.) [58, 66–67].

Із філософсько-естетичними ідеями К. Лібельта Т. Шевченко був частково ознайомлений і раніше, ще навчаючись у Петербурзькій академії мистецтв. Роблячи висновок із записів у Щоденнику, наприкінці заслання він заново перечитав тритомний твір з естетики цього автора і неодноразово прокоментував прочитане. Ці коментарі дуже важливі з огляду на вивчення світоглядних орієнтирів поета, його філософсько-естетичних поглядів. Ще не

прочитавши праці К. Лібельта, Т. Шевченко висловив своє не дуже прихильне ставлення до філософії та естетики: «Я, не смотря на мою искреннюю любовь к прекрасному в искусстве и в природе, чувствую непреодолимую антипатию к философиям и эстетикам. И этим чувствам я обязан сначала Галичу и окончательно почтеннейшему Василию Ивановичу Григоровичу, читавшему нам когда-то лекции по теории изящных искусств, девизом которых было: побольше рассуждать и поменьше критиковать. Чисто Платоновское изречение» [58, 41–42].

Дослідник естетики Т. Шевченка-поета Р. Гром'як умовно виділяє два рівні в естетичній свідомості митця: «а). сформульовану естетику – результат роздумів про естетичне освоєння дійсності, про сутність мистецтва і власну творчість; б). чуттєво-емоційний, образний художній світ, котрий становить іманентну естетику митця» [8, 533]. Цікавим є те, що сам Т. Шевченко, хоч і вся його творчість дуже добре вкладається в площину естетики, до неї ставився вельми критично. Естетику поет називав «теорией изящных искусств» і був переконаний у тому, що «если бы эти безжизненные ученые эстетики, эти хирурги прекрасного, вместо теории писали историю изящных искусств, тут была бы очевидная польза. Вазари переживет целые легионы Либельтов» (запис від 23 липня 1857 р.) [58, 67]. Т. Шевченко тут мав на увазі італійського митця й дослідника мистецтва Джорджо Базарі, який 1550 р. (кінцевий варіант видання датується 1568 роком) опублікував свою видатну книгу сто тридцять три «Життєписи найславетніших живописців, скульпторів та будівничих». Це не просто біографії видатних митців, а справді фахова та цікава розповідь про красу їхньої творчості, тому вона так захопила поета.

Відомо, що О. Галич (1783–1848), філософ і естетик, котрий добре розумівся в німецькій філософії Ф.-В.-Й. Шеллінга та Г.-В.-Ф. Гегеля, читав лекції ліцеїстам у Царському селі і студентам у Петербурзькому університеті та доклав чимало зусиль для залучення молоді до розуміння мистецтва. У праці «Опыт науки изящного» (1825 р.) він приділив значну увагу феномену

художнього генія, розглядав його як утілення божественного духу. Прекрасне («изящное») О. Галич пояснював у цілісності його сутності та явищ як «чуттєво досконалий прояв вагомої істини вільною діяльністю моральних сил генія» [5, 207–208], а красу – як «одкровення чи відблиск найдосконалішого буття» [5, 211]. На його переконання, прекрасне є самоцінним, самодостатнім, воно вільно обіймає сфери дійсного та можливого, становить органічну цілісність і щонайтісніше пов'язане з буттям почуттєво-розумної істоти.

Тоді як В. Григорович ((1786 – 1865) – конференц-секретар, викладач теорії та історії мистецтв Академії мистецтв), який, як відомо, допоміг викупити Т. Шевченка з кріпацтва, читав свої лекції у петербурзькій Академії мистецтв, базуючись на популярній у той час праці О. Галича [див. 5], яка, своєю чергою, була суголосною з основними концептами І. Канта і Ф.-В.-Й. Шеллінга. Він долучав своїх учнів до культури мислення, вміння аналізувати й узагальнювати твори мистецтва, визначати їхню значимість у контексті тієї чи іншої історичної епохи.

Щодо «Естетики, або науки про прекрасне» польського філософа К. Лібельта, то йдеться, зокрема, про те, чим відрізняється прекрасне у природі від прекрасного у мистецтві. «У природі, – на думку філософа, – життя прекрасного коротке, а в мистецтві – вічне, там дійсність реальна, а тут – ідеальна. У прекрасному в природі є рух земного життя, у прекрасному в мистецтві є спокій благословених душ». К. Лібельт услід за Ф.-В.-Й. Шеллінгом підкреслює всеосяжність процесу творчості.

Перечитуючи К. Лібельта, Т. Шевченко глибоко осмислював концептуальні положення польського філософа-естетика. Він, наприклад, не погоджувався з його судженнями, що містифікують процес творчої наснаги художника, вважав, що філософ інтерпретував феномен прекрасного в житті та мистецтві занадто ірраціонально. Проте, читаючи другий том його «Естетики», Т. Шевченко дещо пом'якшив своє ставлення до філософських роздумів автора: «Сегодня и Либельт мне показался умеренным идеалистом

и более похожим на человека с телом, нежели на бесплотного немца» [58, 49] (тут Т. Шевченко натякає на прихильності автора до німецької класичної філософії. – *А. Ш.*). «В одном месте он (разумеется осторожно) доказывает, что воля и сила духа не может проявиться без материи. Либельт решительно похорошел в моих глазах. Но он все-таки школяр. Он пренаивно доказывает присутствие Всемогущего Творца Вселенной во всем видимом и не видимом нами мире. И так хлопочет об этой старой, как свет, истине, как будто это его собственное открытие» [58, 49].

Далі ми бачимо, як Т. Шевченко стає ще прихильнішим до ідей К. Лібельта, чи то від зацікавлення ними, чи від інтелектуального голоду, який мучив поета протягом 10 років заслання: «Либельт, – зауважує він, – сегодня мне решительно нравится. В продолжение десяти лет, я, кроме степи и казармы, ничего не видел и, кроме солдатской рабской речи, ничего не слышал. Страшная, убийственная проза. И теперь случайный собеседник Либельт – самый очаровательный мой собеседник» [58, 60]. Особливо Т. Шевченка зацікавили питання співвідношення суб'єкта й об'єкта в процесі життєтворчості людини. В естетиці вони трансформуються в проблему естетичного ставлення митця до дійсності. Який з виявів цього співвідношення є визначальним? Згідно з К. Лібельтом, пріоритет має належати митцеві, адже він – творець, природа ж – лише матеріал, «глина» в руках творця. До речі, ця проблема у філософії мистецтва, естетиці є відкритою і сьогодні. Так, час від часу серед мистецтвознавців, естетиків, філософів виникають дискусії між так званими «природниками» і «суспільниками» стосовно сутності прекрасного в житті та мистецтві.

Т. Шевченко у вирішенні цієї проблеми намагається дотримуватися поміркованої позиції. Ось як він висловив своє бачення: «Он (К. Либельт – *А. Ш.*), например, человека-творца в деле изящных искусств вообще, в том числе и в живописи, ставит выше природы. Потому, дескать, что природа действует в указанных ей неизменных пределах, а человек-творец ничем не ограничен в своем создании. Так ли это? Мне кажется, что свободный

художник настільки же обмежен оточуючою його природою, наскільки природа обмежена своїми вічними незмінними законами. А спробуй цей вільний творець на волос відступити від вічної красавиці природи, він робиться боговідступником, моральним уродом, подібним Корнеліусу і Бруні. Я не говорю про дагерротипне подражання природі. Тоді б не було творчості, не було б істинних художників» [58, 59].

Таким чином, Т. Шевченко намагався мислити діалектично: суб'єкт і об'єкт у процесі художньої творчості взаємозумовлюють один одного. Результат творчості – суб'єктивно-об'єктивне явище: суб'єктивне за формою і об'єктивне за змістом. Відповідно до означеної концептуальної настанови, можна зрозуміти те, як митцеві вдається досягти вершин творчості. Для Т. Шевченка живим ідеалом такого митця завжди залишався К. Брюллов – і як художник, і як теоретик мистецтва. «Великий Брюллов, – зазначав він, – черти однієї не дозволяв собі провести без моделі, а йому, як виконаному силою творчості, казалось би це дозволяльним. Але він, як пламенний поет і глибокий мудрець-сердцеведець, одягав свої виспиренні світлі фантазії в форми непорочної вічної істини. І по тому-то його ідеали, повні краси і життя, кажуться нам такими милими, такими близькими, рідними» [58, 59– 60].

Звичайно ж, філософська свідомість Т. Шевченка лише частково репрезентована в його коментарях до «Естетики» К. Лібеля. На жаль, вона мало відображена в тих письмових джерелах, що залишилися після смерті поета, і тому осмислена недостатньо. Лише за окремими фрагментами зі Щоденника, художніх повістей, листів та спогадів сучасників можна з певною мірою достовірності визначити особливості світогляду, естетичних поглядів і мистецьких уподобань поета. Проте з упевненістю можна зробити висновок, що Т. Шевченко мав розвинену естетичну свідомість загальноєвропейського рівня. У її динамічній структурі виразно виокремлюються такі елементи, як естетичний смак, естетичне почуття, естетичне оцінювання, естетичні погляди, естетичний ідеал.

Т. Шевченко – митець, тобто вроджений «шанувальник краси». Більше того, митець здатен творити красу, що часом буває вища за красу природи, – переконання у чому ми можемо спостерігати у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Как ни прекрасна, как ни обаятельна лунная ночь в природе, но на картине художника, как, например, Калама, она увлекательнее, прекраснее. Высокое искусство (как я думаю) сильнее действует на душу человека, сильнее, нежели самая природа. Какая же непостижимая божественная тайна сокрыта в этом деле руки человека, в этом божественном искусстве?» [57, 227]. А також у повісті «Художник», де автор також вдається до подібних роздумів: «В истинно художественном произведении есть что-то обаятельное, прекраснее самой природы, – это возвышенная душа художника, это божественное творчество. Зато бывают и в природе такие чудные явления, перед которыми поэт-художник падает ниц и только благодарит Творца за сладкие, душу чарующие мгновения» [57, 121].

І. Франко, міркуючи над творчістю Т. Шевченка, зазначав щодо цього: «Художня дійсність відрізняється від реальної передусім тим, що втілює в собі душу творця, його ідейно-естетичні позиції, симпатії й антипатії, уявлення про прекрасне й потворне, міру його причетності до порушення проблем» [50, 104]. Як бачимо, свідомість Т. Шевченка, його мистецька інтенція втілилися у свідомості багатьох його нараторів, ліричного героя, епічних і ліричних персонажів, дійових осіб, частина яких мала своїх прототипів, а інших він цілковито вигадав чи створив відповідно до тодішніх способів художнього узагальнення. Відтак поступово увиразнювалася естетика поета в усіх її вимірах.

Ми спостерігаємо, як Т. Шевченко осмислював естетичні підходи в мистецтві, та абсолютно не зустрічаємо цього в поетичній творчості. Що певним чином підтверджує певну стихійність його літературної творчості, повну творчу свободу. Звичайно ж, його літературна та мистецька спадщина невіддільні одна від одної. Проте дуже важливим є дослідити естетику

Т. Шевченка в усій цілісності його спадщини як конкретно-історичного феномена із залученням культурології, антропології, міфопоетики, герменевтики. Адже маємо потребу цілісно осягнути світ естетики наскрізь оригінального митця.

До найістотніших вимірів естетики мистецько-словесної творчості Т. Шевченка дослідник естетики Т. Шевченка-поета Р. Гром'як відносить такі: 1). Чуттєво-сенсуальна основа; 2). Емоційно-духовна наснаженість; 3). Структурно-функціональна цілісність [8, 540].

Т. Шевченко одним із перших українців порушує проблему прекрасного, коріння якого він вбачає в реальному житті. Ця проблема стає чи не найважливішою в естетиці поета. Його епістолярій, Щоденник, художня проза є яскравим тому свідченням. Визначаються оцінною категорією «прекрасне» такі поетичні твори Т. Шевченка, як: «Садок вишневий коло хати», «Зоре моя вечірняя», «Княжна», «N.N. – Сонце заходить, гори чорніють», «Тече вода з-під явора» та ін.

Свого часу І. Франко зазначив: «Штука є для Шевченка чимсь божественним, вічним, чимсь таким, до чого треба приступити з побожним трепетом» [50, 115]. Т. Шевченко освячує красу. Поет часто добирає до слова «краса» означення «Божа», «Господня», «пренепорочна», «свята», «чиста». Особливо, коли йдеться про жіночі портрети. Головна героїня повісті Лукія є уособленням краси, як духовної, так і тілесної. Уже з перших сторінок повісті автор малює її в образі «цариці непорочного сільського праздника»: «Впереді всіх их, тихо выступаю, шла прекрасная царица свята; стыдливо, как бы от тяжести венка, опустила на грудь свою прекрасную смуглую голову, укрытую золотистым венком и распущенною черною косою; в руках у нее был серп и небольшой сноп жита, перевитый зеленою березкою» [56, 60].

Але Т. Шевченко не може окремо малювати образ прекрасної людини. Для нього, як митця, дуже важливим стає тло, яке ще більш яскраво увиразнюватиме героя, що стане носієм прекрасного. У поета тлом виступає

лоно природи, з яким людина перебуває в гармонійному поєднанні: «И вся эта картина была освещена заходящим раскаленным солнцем. Прекрасная, умильная картина!» [56, 60]. Для поета дуже важливим було те, щоб людина безпосередньо ставала невід'ємною частиною природи. Саме тому свою головну героїню повісті «Наймичка» він називає «простим, натуральним, умним и прекрасным дитям природы»: «Она была простое, натуральное, умное и прекрасное дитя природы» [56, 74]. Краса як така не існує у його творчості ізольовано. Вона від Лукії передається дитині: «Краса Лукії знаходить своє втілення в дитині, яку Шевченко називає то “прекрасным дитятем”, то “прекрасным ангелом”. Таким чином, категорія краси не зникає, а набуває певної трансформації» [40, 173].

Варто також зробити акцент на функціональній особливості краси. У своїх повістях Т. Шевченко доводить, що краса має неабиякий вплив, що саме вона спроможна врятувати людство: «Если бы красота во всех ее образах хотя на половину человечества имела свое благотворное влияние, тогда бы мы быстро близились к совершенству и, наконец, олицетворили бы собой божественную заповедь нашего Божественного Учителя» [57, 260].

В. Пахаренко вслід за М. Коцюбинською наполягає на тому, що Т. Шевченко у своїй творчості «спирається на естетичний принцип калокагатії – гармонії зовнішньої і внутрішньої краси [28, 71; див. 19]. Тобто, як і будь-який справжній митець, він дивиться на світ крізь призму краси, але насамперед краси добра і добротворення. «Чиста» краса (пропорційність, привабливість зовнішніх форм), звичайно, захоплює поета, але тільки тоді, коли «проектуються на “душу” особи чи явища, на їхній внутрішній світ. Бездушність же одразу знімає для нього красу» [28, 72]. Масштаб шевченківського світовідчуття, його творчі ідеї мали на меті вплинути на світ, перетворити його відповідно до власних уявлень про прекрасне, врешті задекларувати основи гармонійного буття людини в матеріальному світі.

Авторка шевченкознавчої монографії «Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва» Л. Генералюк досліджує світоглядний і

творчий синтез Т. Шевченка, котрий, на її думку, у різних пропорціях поєднав нормативно-раціоцентричну та ірраціонально-духовну тенденції. Дослідниця вважає, що цей синтез мало досліджений у своїй цілості перш за все тому, що він простежується у двох площинах одночасно – в літературній та мистецькій: «Сплав двох культурних парадигм, двох ціннісних систем (епохи пізнього Ренесансу XVI ст. та епохи романтизму. – *А. III.*) з їхніми пріоритетами стосується, власне, Шевченка. Саме в такому руслі він реалізував свій таланти, вільно працюючи і в мистецтві, і в поезії, що зумовило і різноваріантні міжвидові взаємовпливи, характер яких відмінний від подібних взаємовпливів у творчості літераторів – непрофесійних художників, котрі ставили перед собою інші завдання й виконували інші програми життєтворчості» [6, 125–126]. Для митця це закон: безмежне різноманіття форм усього, що існує в природі має божественне походження, й саме поняття краси (раю) – явища наскрізь духовного, також втілюється в земному вимірі передусім у красі матеріальних форм, вищою з яких є, за Т. Шевченком, лише освітлене щастям обличчя звичайної людини.

У творчості Т. Шевченка спостерігаємо ренесансне, свідоме обожнювання первісної гармонії буття: «світ Божий як Великдень», «Божая краса», «божественная красавица природа», «Планета наша, / Прекрасный мир наш земной» (а також «божественное искусство», «изящное искусство»).

Категорія гармонії також є однією з центральних в естетиці. У Т. Шевченка спостерігаємо загострене відчуття не лише краси, а й гармонії. Своєю творчістю поет прагне віднайти втрачену гармонію, зрозуміти причини її порушення. Як бачимо з листа до Бр. Залеського від 10, 15 лютого 1857 р., Т. Шевченко шукав глибокого розуміння «красоты, бесконечности, симметрии и гармонии в природе» [59, 121]. Проте, як вже зазначалося, поет не обмежував своєї естетики тільки чуттєвим сприйманням краси доквілля та мистецтва. Він не випадково вживав вислів «божественный разум-чувство», адже «без разумного понимания красоты человек не увидит всемогущего Бога в мелком листочке малейшего растения» [59, 121].

Найбільш стійкі образи гармонії у творчості Т. Шевченка – його поезії, прозі, малярстві – це ідилічні картини природи й родинного життя» [6, 128]. Родинні портрети – «Селянська родина» (1843), «Портрет Варі й Василька Репніних» (1844), «Портрет Агати Ускової з донькою Наталією» (1854), «Портрет Катерини й Миколи Бажанових» (1856–1857), «Портрет Надії Карташевської» (1858), офорт-акватинта «Свята родина» (1858) з оригіналу Мурільйо; родинні сцени у поемах «Сліпий (Невольник)», «Наймичка», «Марія», віршах «Садок вишневий...», «Не для людей, тієї слави»; дуже часті замальовки родинної ідилії зустрічаємо і в повістях. Л. Генералюк стверджує, що йдеться про пошуки в людині «образу Божого» – центрального шевченківського поняття світової гармонії.

Проте, міркуючи про естетику Т. Шевченка, маємо визнати те, що в чомусь поетові бракувало шкільної виучки літературних традицій, тривалої підготовки, творчої дисципліни, упертої студійної праці, суворої вибагливості форми, – це, до речі, й було причиною невизнання його з боку неокласиків: «Шевченко аморфний. Без жодної виучки. Цілком недисциплінований. “Непричесаний”, як говорив про його твори Куліш. Він писав розмірами, що не мали нічого спільного з визнаними в літературі. Позалітературними. Д. Чижевський називає їх “півнародними”. Це й значить: поза всякими правилами, незалежно від будь-яких літературних норм» [29, 89]. Але тут і проходить та біографічна грань, яка відокремлює Шевченка-поета і Шевченка-художника, генія від таланту. Малюнки, портрети, картини й офорти Т. Шевченка без сумніву талановиті, але вони не геніальні. Геніальність Т. Шевченка починається там, де він переступає за межі будь-якої школи. Він не мав цілковитої свободи в малярстві, але мав її в поезії. У поезії творча свобода митця не була регламентована жодними приписами, дипломами, атестатами, медалями, іспитами, оцінками, комісіями, порадами учителів. Тут не існувало для нього нічого, що його зв’язувало б. Отже, не в малярстві, а в поезії: «Щоб ствердити себе як генія, Шевченко потребував для себе цілковитої свободи. Жодного академічного авторитету, який би його

стримував. Жодних срібних медалей, що були б застереженням, як треба й як не треба писати [29, 90]. Це відчуття свободи є ще однією безумовною складовою естетизму Т. Шевченка.

Отже, краса є центральною категорією в естетиці, що, по суті, разом із істиною, добром, любов'ю, свободою, справедливістю являє собою найвищу цінність буття. Т. Шевченко одним із перших українців порушує проблему краси та прекрасного, коріння яких він вбачає в реальному житті. Ця проблема стає чи не найважливішою в естетиці поета. Т. Шевченко освячує красу, добираючи до слова «краса» означення «Божа», «Господня», «пренепорочна», «свята», «чиста». Особливо, коли йдеться про жіночі портрети. Спираючись на естетичний принцип калокагатії – гармонії зовнішньої і внутрішньої краси, поет прагне зрозуміти причини її порушення та віднайти втрачену гармонію.

МОРАЛЬНА КРАСА І МОРАЛЬНА ПОТВОРНІСТЬ У РЕЦЕПЦІЇ Т. ШЕВЧЕНКА

У низці поетичних творів Т. Шевченко, описуючи своїх героїв, резюмує: «...Отак треба жить...» («Гайдамаки»); або: «Отак живіть... / То й жить не остине» («Москалева криниця», 1 ред.) тощо. Поет являє певну зразкову життєву поведінкову модель, варту до втілення.

У першому разі поетова настанова, оперта на шлях знедоленого сироти Яреми, що живе безнастанною працею, стосується його ставлення до своєї недолі: «А не клене долі, людей не займа» («Гайдамаки»).

У другому – йдеться про важкий життєвий шлях також сироти Максима, що завдяки своїй праці з наймита зумів стати добрим господарем. Через людські заздрощі, однак, втратив дітей, дім, дружину (у 1 ред. твору вона, не зумівши пережити своєї недолі, подалася з москалями; у 2 ред. – гине). А проте, сповнений людяності, сам іде в москалі, рятуючи вдовиченка від солдатчини; із війська повертається калікою. На важкі життєві перипетії його відрух – милосердя, покірність і молитва Богові: «Хоч би тобі лихе слово / Почув хто од його. / – І талан і безталання – / Все, – каже, – од Бога».

Таким чином автор пропонує свій взірець моральної особистості – морально незламної в недолі, опертий на життєву модель (зокрема Іова Багатостраждального). Як письменний Максим допомагає дякові; молиться за тещу-вдову, за дружину Катерину, а ще край шляху при долині копає криницю заради людського блага. Шукання і творення добра Т. Шевченко вважає необхідною умовою людського щастя, адже

Добре жить

Тому, чия душа і дума

Добро навчилася любить («Буває, іноді старий...») [55, 198].

Зображаючи назагал упосліджених героїв: покриток, вдів, сиріт, рекрутів-москалів, тим самим поет розбудовував художній світ, у якому панує людська неправда, світ, несприятливий і ворожий до людини. А окрім

того, світ – zdeформований через колоніальну залежність України від російської імперії насамперед. У такому невольницькому світі, як послідовно демонструє автор, немає місця правді, оскільки саме невольництво породжує суспільну неправду. Так, зокрема, і Ярема («Гайдамаки»), і безталанний («Тризна»), і Максим («Москалева криниця»), – сироти, чиє тяжке безрідне становище («Нігде пригорнуться...» («Гайдамаки»)) – помножене людською зневагою і кривдами.

В основі моральної краси, на переконання Т. Шевченка, лежить «повнота виявлення людського в людині» [18, 54]. Виходячи з того, що людина є подобою Божою (а Бог є Любов), неодмінною ознакою людини, наділеної моральною красою, є її здатність любити. Т. Шевченко проповідує євангельський ідеал любові. Таку любов «безвічну, сугубу» він визнає найсуттєвішим смисловим компонентом життя, про що, зокрема, йдеться у вірші «Росли укупочці, зросли...». Увесь твір подає своєрідні ключі до розкриття заданого поняття моральної краси в універсальному звучанні: поруч із почуттям любові це ще й чисте серце і внутрішня веселість у лукавому світі: «І тихо, весело прийшли, / Душею-серцем неповинні, / Аж до самої домовини. / А меж людьми ж вони жили!». Про любов як вартість життя і як благодать поет промовляє, зокрема, в «Москалевій криниці» (1 ред.): «І буде варт на світі жить, / Як матимеш кого любить»; «Любов – Господня благодать! / Люби ж, мій друже, жінку, діток; / Діли з убогим заробіток, / То легше буде й зароблять».

Т. Шевченко переконаний, що шлюб має засновуватися на любові, позаяк її відсутність унещасливило людину (про це, зокрема, розповідає поема «Петрусь»). Поет проповідує безкорисливу, чисту любов, натомість засуджує шукання зиску в питанні шлюбу.

Поняття моральної краси передбачає не сліпе виконання певних моральних, суспільних приписів, а неодмінно пов'язується з категорією серця, і лише через живе активне серце людина може бути визнана наділеною моральною красою. Т. Шевченко, як це притаманно романтикам,

наголошує на «безпосередній сполученості серця з Божественним Абсолютом» [4, 147].

Моральна краса реалізується в перейнятості долею ближнього, як це бачимо в образі Княжни з однойменної поеми. За поміч усякому її називали «матір'ю... святою». Окрім того, морально красива людина, згідно з митцем, – та, що здатна покласти свою душу за ближнього, як це робить Петрусь з однойменної поеми і неназваний «святий месник» з поеми «Якби тобі довелось...», у такий спосіб втілюючи в життя євангельську заповідь любові до ближнього.

Особливе місце поет відводив материнській любові, що її звеличував. У поемі «Відьма» материнські почуття дають сили однойменній героїні жити заради дітей, рятують душу від занепащення: «...я з байстрюками / Повертала в Україну / Степами, тернами, / Острижена. /... / І що з мене / Люде насміялись... / Трохи була не втопилась, / Та жаль було кинуть / Близняточок»; як і вдову з «Москалевої криниці» (1 ред.): «Вдова / Думала – в черниці / Або йти топиться, / Так жаль маленьких діток стало!». Тож втрата дітей приносить крайній відчай, знелюднює, що демонструє, зокрема, образ Відьми. Материнську жертвність у самозреченні заради благополуччя сина поруч із невсипущою працею і життям у Бозі втілює образ Наймички з однойменної поеми. Найбільше ж образ матері піднесений митцем у поемі «Марія» як матір Бога; відтак розбудовуючи наскрізний для своєї творчості образ покритки, в самому материнстві Т. Шевченко бачить образ Богородиці. Окрім того, в образі Марії втілений ідеал людини, що «до кінця пройшла шляхом Господнім» [25, 67].

Моральна краса пов'язується з образами дітей: вони є уособленням чистого серця. Так, у поемі «Наймичка» старе подружжя, обдароване дитиною, автор порівнює з діточками, що згідне з євангельським: будьте як діти. А з другого боку, і шлюб у Т. Шевченка мислиться для дітей: дитина – «от і талан, от і доля...» («Наймичка»); «Діти! Діти! / Велика Божа благодать» «Княжна».

Особливо ідеал любові, «добро, найкраще на світі» («Неофіти») – братолюбіє, заповідане Христом – звеличений у поемі «Тризна» в образі безталанного. Таке братолюбіє як втілення добра, що «конкретизується у концептах милосердя, співчуття та прощення» [10, 8], поет бачить винятковим явищем «на рабській землі» [54, 240].

Моральна краса – як стан гармонії внутрішньої та зовнішнього світу – «як у раї» [54, 331] – для Т. Шевченка пов'язується з часом Гетьманщини, до якого звертається автор, зокрема, в поемах «Наймичка» і «Невольник». Праведність родини старого козака (поема «Невольник») можлива за «веселих і вольних» часів Гетьманщини (тут моральна краса постає у взаємній любові, відданості, покірності батькові, у шануванні козацьких традицій). Поема «Наймичка», хоча й без достеменної вказівки, очевидно, відсилає до часів Гетьманщини (адже дід та баба жили на хуторі «з давнього давна») й саме остільки сповнена моральної краси в багатоманітті виявів. Таке ж праведне життя автор передбачає з утвердженням Божої правди на землі.

Водночас, як правило, моральна краса людини проявляється на тлі і всупереч жорстокосердності людей довкола як моральна незламність і духовна розбудова у тяжкій недолі і стражданнях («Відьма», «Наймичка», «Москалева криниця» тощо); також вона пов'язується і з життям згідно з правдою, втіленням якої є Бог («Неофіти», «Марія» тощо). Про моральну красу йдеться і внаслідок перемоги добра над злом у душі людини (що її здобули безталанний («Тризна») і Відьма тощо).

Для Т. Шевченка було важливим пройти життєвий шлях, зазвичай тернистий, не принизивши людської і водночас у сув'язі національної гідності. Саме таких героїв – морально незламних або ж здатних до духовно-моральної розбудови, попри життєві втрати і страждання, що відповідало його власній життєвій позиції, являє поет.

Тож взірцевими якостями моральної особистості, на переконання митця, є людинолюбство, непам'ятання зла, терпіння та збереження людської і національної гідності.

Такими є морально-етичні засади Т. Шевченка-творця, що гармонійно відображають його внутрішній духовний світ. Історія світового мистецтва, як зазначає М. Коцюбинська, «знає чимало випадків химерних розходжень між “внутрішньою” і “зовнішньою” людиною в митцеві, коли важко встановити єдність, тотожність особи і творчості... Зрозуміти Шевченка, не враховуючи цієї дивовижної цільності, єдності його особи – як людини і як художника, – не можна» [18, 57]. Відтак пригадаємо епізод із життя Т. Шевченка, який мав місце 1846 року, що суттєво доповнює образ митця як особистості: «... у Прилуках... це було вночі – на сусідній вулиці сталася пожежа. Горіла вбога халупа. Народ збігався, але гасили й допомагали здебільшого жиди, тому що в халупі жив їхній одновірець. Ми також прибігли на пожежу, і Тарас Григорович кинувся рятувати майно погорільців. Він нарівні з іншими виносив різний мотлох і, коли все закінчилось, виголосив промову до християнського населення, що діяло якось неохоче з тих міркувань, що горів жид ... Шевченко гарячим словом докоряв присутнім за байдужість, доводячи, що людина в скруті й біді, якої б не була нації, віровизнання, стає для нас найближчим братом» [3, 84]. Таким чином гуманізм Т. Шевченка був закорінений у християнстві.

У своїх поезіях Т. Шевченко показує «безмежні духовні спроможності людини» [25, 67], зокрема здатність до внутрішнього переродження. Слід наголосити, що в той же час він висуває високі вимоги до людини – духовного самостворення і зростання у християнсько-етичній площині та національно-вольовій. Бути не людиною, а Людиною, не одним із загалу – а лицарем, мати звитягу стати на прю зі злом, яких би виявів воно не набувало: чи то приватних («Якби тобі довелося...»), чи то загальнонаціональних, загальнолюдських («Юродивий», «Неофіти» тощо). Тим часом пересічне

існування – як усі – поет вважає недостатнім і незадовільним. Тому люди в нього не втілюють морально-етичний ідеал.

Т. Шевченко бачить невідповідність між приписами моралі і трибом людського життя: «Религия христианская, как нежная мать, не отвергает даже и преступных детей своих, за всех молится і всем прощает. А представители этой кроткой, любящей религии отвергают именно тех, за которых должны бы молиться. Где же любовь, завещанная нам на кресте нашим Спасителем-Человеколюбом?» (Щоденник від 15 липня 1857 р.) [58, 56]. Тож коли «люди», начебто спираючись на звичаєві норми, осуджують і відчужують покритку, Т. Шевченко однозначно засуджує такі дії; він «в саме лице кидає виклик ходячій моралі, але раз у раз має на увазі справді людську моральність» [12, 263] як умову творення добра.

Якщо моральна краса притаманна назагал представникам козацько-українського світу, що боролися за загальнонаціональні інтереси – захист вітчизни, віри, українського народу (насамперед «Тарасова ніч», «Іван Підкова»), то в сучасній добі – коли лише одиниці здобуваються на духовно-моральне подвижництво – митець спостерігає зовсім інше: невільництво (назагал України, тож йдеться не лише про покріпачене населення) упідлює людину.

Про це Т. Шевченко, зокрема, веде мову в поемі «Сон (У всякого своя доля)», коли на окрадення, руйнівне виснаження вітчизни: «...Так із його... / Кров, як воду, точить!..», – братія «мовчить собі, / Витріщивши очі! / Як ягнята; нехай, каже, / Може, так і треба» тощо. Детальніше зупинимося в цьому разі на тексті поеми «Юродивий». Український люд тут змальований німотним, порабованим, покірним своїм поневолювачам, не спроможним виступити проти своїх гнобителів. На підставі тексту поеми йдеться про капрала Гавриловича Безрукого (київського, волинського і подільського військового генерал-губернатора Д. Бібікова) з його поплічником «сфрейтором малим» (М. Писаревим, правителем бібіковської канцелярії) та про «унтер п'яного Долгорукого» (харківського, чернігівського та

полтавського військового генерал-губернатора М. Долгорукого) як уповноважених фельдфебеля-царя Миколи І. А тому цей духовно порабований український люд таврований Т. Шевченком як «німії, подлії раби!» [55, 258]. У той же час тут явлений Шевченків етичний ідеал, втілений в образі «юродивого», що наважився дати рішучу відповідь гнобителям: «в морду затопити капралу».

Так-то так!

Найшовсь-таки один козак

Із міліона свинопасів,

Що царство все оголосив –

Сатрапа в морду затопив.

А ви – юродиві – тим часом,

Поки нездужає капрал,

Ви огласили юродивим

Святого лицаря [55, 259].

Таким чином у сприйнятті митця моральна краса людини неодмінно пов'язується з поняттями людської і національної гідності, і, напевно, найвищою моральною категорією у Т. Шевченка є «лицар» (поруч із «царем волі» («Сон (У всякого своя доля)»), тобто споборник волі і правди, Христових настанов: «За правду стать! за правду згинуть!» («Марія»).

Натомість зворотним – виявом пониження людської гідності – Т. Шевченко вважає лакейство, прислужництво імперії і царату. Зокрема повсюдне холопство в російській імперії блискуче викрите митцем у знаменитій сцені «генерального мордобиття» в поемі «Сон (У всякого своя доля)»; його дивує «незрозуміла любов до лівреї» – тяжіння до рабства, вкорінене в російському суспільстві, але, на жаль, прищеплюване й українському.

Поет спостерігає духовно-моральний занепад своїх земляків, що було неминучим наслідком тривалого поневолення, а проте водночас виявляє свою віру в незнищенність лицарства і лицарів, що мають бути взірцем для

кожного. Саме такі люди викликають у Т. Шевченка повагу і навіть захоплення.

Про **моральну потворність** насамперед слід вести мову у зв'язку з образами московсько-імперського світу в митця (водночас зауважимо, що з погляду Т. Шевченка важливим чинником, що спотворює людину є також вплив пристрасті на її вчинки, нездатність опанувати себе, як, наприклад, у поемі «Генеральша»). Про моральне виродження як типову якість військових російської армії Т. Шевченко промовляє у своїх поетичних («Катерина», «Кавказ», «Не спалося, а ніч як море») і прозових («Близнець», «Капитанша», «Наймичка» та ін.) творах, у Щоденнику та в листах (про це детальніше йдеться в розділі «Шевченків погляд на російську воєнщину в поезії і в прозі». – А. Г.). Зокрема в листі до М. О. Осипова від 20 травня 1856 р. Т. Шевченко пише: «...борони Боже й уві сні побачити таке моральне неподобство людини. Гети, поміж якими на берегах Дунаю волочив залишок днів своїх Овідій Назон... були дикі варвари, але не п'яниці, а ті, що оточують мене, – і те, й інше» [59, 105]. Доповнює образний світ морально zdegradovаних персонажів панівна верства, що, як слушно зауважила Р. Харчук, політично та психологічно завжди у Т. Шевченка належала до панівної нації (чи то російської, чи то польської) [51, 16], а також землячки-перевертні, що зреклися батьківщини і пішли на службу імперії, в тому числі власноруч реалізовувати її політику на знищення України. Образи таких перевертнів з'являються, зокрема, у творах «Розрита могила», «Сон (У всякого своя доля)» тощо.

А найперше джерелом зла, неправди і сваволі, спрямованих щонайбільше на політику україноїжерства та її реалізації: знищення України, Т. Шевченко бачить інститут царя; причиною занепаду України та зубожіння, унещасливлення, причиною страждань її народу, перетворення дівчат на покриток, юнаків на рекрутів, дітей на сиріт, вдів – на безпритульних і бездітних, хат на пустки – підлеглисть України російській імперії. Постійним епітетом щодо образу царя у Т. Шевченка символічно

виступає «неситий», як постійний епітет диявола, відтак поет промовляє про царя як про намісника не Бога на землі, а Його одвічного пекельного недруга. У Щоденнику автор цю царську злу сутність показав таким чином: «...если царь взойдет на... гору, то, верно, недаром, а уповательно для того, чтобы насытым оком окинуть окрестность, на которой (если он полководец) сколько в один прием можно убить верноподданных. А если он, Боже сохрани, агроном, то это еще хуже, особенно если окрестность окажется бесплодною, то он высочайше повелит ее сделать плодоносною, и тогда потом и кровью крепостного утучнится бесплодный солончак» [58, 94].

Особливо Т. Шевченко викриває царів-нищителів України Петра I і Катерину II: в його рецепції перший – «проклятий, лукавий» («Сон (У всякого своя доля)»), а друга – «лютий ворог України» («Великий льох»), обоє ж – «Кати! кати! людодіди!» («Сон (У всякого своя доля)»), що розпинали Україну; та Миколи I, такого ж ката, як і його попередники, і поневолювача. Тож оскільки верховна – царська – влада закорінена у злі, відтак такою ж є і делегована поміщикам та їхнім управителям на місцях.

Подразливим для Т. Шевченка у зв'язку з питанням про моральну потворність є поширене в житті людини і суспільства в цілому явище фарисейства, лицемірства, явлене в поезіях «Не так тії вороги...», «П. С. Не жаль на злого, коло його...», «Меж скалами, неначе злодій...» тощо. В останньому творі митець, зокрема, пише: «І це трапляється меж нами, / Що ніж на серце наставля, / А сам цілує!..». Таке фарисейство поет викриває у приватному людському житті, а окрім того, його викривальний пафос спрямований проти офіційного російського православ'я, а також проти російської імперії, що мала своєю підпорою російську православну церкву і, з її благословення, здійснювала свою антилюдяну колонізаторську політику. Тож у поемі «Кавказ» Т. Шевченко показує справжні діяння росіян, що на словах переслідували певну цивілізаційну місію на Кавказі (за їхньою власною оцінкою), а насправді вбивали, катували, гвалтували, мародерствували, чинили святотатства:

По закону апостола
Ви любите брата!
Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті.
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу! [54, 346].

Саме через таку облуду і фарисейство Т. Шевченко промовляє: «Моліться Богові одному, / Моліться правді на землі, / А більше на землі нікому / Не поклоніться. Все брехня – / Попи й царі...» («Неофіти»). Саме цим – верховенством неправди і сваволі – обумовлюються і гвалтовні дії щодо покріпаченого населення, зокрема жіноцтва, відчуженої від української нації панівної верстви, звідси й Шевченкове: «Без ножа і автодафе / Людей закували / Та й мордують... Ой, ой, пани, / Пани-християни!..» («Сон (Гори мої високі...)»); «Поки села, / Поки пани в селах, / Будуть собі тинятися / Покритки веселі / По шиночках з москалями» («Якби тобі довелось...»).

Отже, підсумовуючи вищевикладене, належить наголосити, що моральна краса людини в рецепції Т. Шевченка виявляється найперше в людинолюбстві, у здатності до духовно-моральної розбудови, попри пережиті страждання і недолю, в непам'ятанні зла, у збереженні людської та національної гідності. Митець пропонує свій «рецепт», як належить на світі жити, ґрунтований на християнському гуманізмі. За висловом М. Сумцова, «любов до людини – се окремий талан геніальних діячів. Шевченко від природи змалку мав такий талан» [39, 29]. Тож його настанови не є поетичними деклараціями, а гармонійно відображають внутрішній світ митця.

Пересічне існування Т. Шевченко мислить недостатнім для людини; бачить невідповідність між приписами християнської моралі та людським життям; викриває фарисейство, поширене в приватному людському житті і в суспільстві. Він висуває високі вимоги до людини: духовного

самостворення і зростання у християнсько-етичній площині та в національно-вольовій.

Питання моральної потворності в рецепції Т. Шевченка неодмінно торкається інтерпретації ним засад існування московсько-імперського світу (холопства, лакейства) та його діячів, з-поміж яких належить згадати військових російської армії, панівну верству, землячків-перевертнів, а також інститут царя як найперше джерело зла, неправди і сваволі.

Контрольні запитання:

1. У чому полягає змістове наповнення концепту свободи у творчості Т. Шевченка?
2. Чому варто говорити про багатоаспектність Шевченкового концепту волі як свободи?
3. Що таке аксіологія? І які аксіологічні концепти простежуються у творчому доробку Т. Шевченка?
4. Що дає підстави стверджувати те, що етична складова творчості Т. Шевченка тісно переплетена з естетичною?
5. Що стало основою формування духовно-етичної парадигми творчості Т. Шевченка?
6. У чому полягає багатозначність Шевченкового концепту «добро»?
7. Проблема краси та прекрасного у творчості Т. Шевченка.
8. У чому полягають моральна краса та моральна потворність у рецепції Т. Шевченка?

Список використаних джерел:

1. Антонович Д. Естетичні погляди Шевченка. *ЛНВ*. 1914. Т. 65.
2. Бердяев Н. О назначении человека. Москва : Республика, 1993. 383 с.
3. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. Київ : В-цтво Академії наук Української РСР, 1958. 438 с.
4. Бовсунівська Т. В. Феномен українського романтизму. Ч. 1. Київ : Київський ін-т «Слов'янський ун-т», 1997. 154, [1] с.
5. Галич А. И. Опыт науки изящного. *Русские эстетические трактаты первой трети XIX века: в 2 т.* Москва, 1974. Т. 2.
6. Генералюк Леся. Універсалізм Шевченка : взаємодія літератури і мистецтва. Київ : Наук. думка, 2008. 544 с.

7. Грабович Г. Поет як міфотворець : семантика символів у творчості Шевченка. Київ, 1998.
8. Гром'як Роман. Естетика Шевченка-поета. *Шевченківська енциклопедія: в 6 т.* Т. 2: Г–З / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. Київ, 2012. С. 533–541.
9. Дзюба І. Тарас Шевченко. Київ, 2005. 704 с.
10. Дроздова Т. О. Етичний ідеал у творчості Т. Г. Шевченка : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05. Київ, 2009. 20 с.
11. Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика. Київ, 1998.
12. Єфремов С. По-людському. До характеристики поглядів Шевченка. *Шевченкознавчі студії*. Київ : Україна, 2008. С. 254–265.
13. Забужко О. С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. 2-ге вид., випр. Київ, 2001.
14. Задорожна Л. М. Тарас Шевченко. *Задорожна Л. М. Історія української літератури кінця XVIII – 60-х років XIX століття*. Київ, 2004. С. 173–218.
15. Колодний А. Релігія у світобаченні Т. Г. Шевченка. *Творчість Т. Г. Шевченка у філософській культурі України : збірник наукових праць / АН України, Інститут філософії*. Київ : Наукова думка, 1992. С. 54–63.
16. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: [у 4-х т. / Ред. й упоряд. О. Ільницького, Ю. Гавриш]. Нью-Йорк, 2001. Т. 1. 773 с.
17. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: [у 4-х т. / Ред. й упоряд. О. Ільницького, Ю. Гавриш]. Нью-Йорк, 2001. Т. 4. С. 2603–3230.
18. Коцюбинська М. «Благородна природа людини»: людина в естетиці і творчості Тараса Шевченка. *Коцюбинська М. Х. Мої обрії : в 2 т.* Т. 1. Київ : Дух і літера, 2004. С. 50–59.
19. Коцюбинська М. Етюди про поезику Шевченка. Київ, 1990.
20. Левчук Л. Естетика. Київ, 1997.
21. Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи / [В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Т. В. Лютий, Г. І. Шалашенко, Є. І. Андрос, А. М. Дондюк, Г. П. Коваadlo, Н. В. Хамітов, О. А. Ярош, В. П. Загороднюк]. Київ, 2005. 272 с.
22. Мовчанюк В. Етичний чинник у творчій свідомості Шевченка. Матеріали тридцять четвертої наукової Шевченківської конференції : у 2 книгах. Книга 1. Черкаси, 2003. С. 40–52.
23. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. Київ, 1997. 199 с.
24. Нахлік Є. «І мертвим, і живим, і ненарожденним», і самому собі : Шевченкове ословлення минулого, сучасного й майбутнього та власної екзистенції / НАН України, Інститут Івана Франка. Львів, 2014. 471 с.
25. Пахаренко В. Добро і зло. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба [та ін.]; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наук. думка, 2008. С. 51–76.
26. Пахаренко В. І. Начерк Шевченкової етики. Черкаси: Брама-Україна, 2007. 208 с.
27. Пахаренко В. «Ми віруєм Твоїй силі...» (Шевченкова теодицея). *Sacrum і Біблія в українській літературі / За ред. Ігоря Набитовича*. Люблін: Ingvar, 2008. С. 427–455.
28. Пахаренко В. Начерк Шевченкової етики. Черкаси: Брама-Україна, 2007. 208 с.
29. Петров Віктор. Естетична доктрина Шевченка : (До поставлення проблеми). *Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН)*. Частина 1. Київ: Хроніка 2000, 2011. Випуск 3(85). С. 88–94.
30. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка. Київ, 2001.

31. Плющ Л. Християнська філософія Шевченка. *Сучасність*. 1997. Ч. 3. С. 96–101.
32. Попович М. Шевченко – гуманіст. *Творчість Т. Г. Шевченка у філософській культурі України : збірник наукових праць / АН України, Інститут філософії*. Київ : Наукова думка, 1992. С. 22–37.
33. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. Київ : Четверта хвиля, 1996. 392 с.
34. Сіверс В. Цінність як предмет етико-філософського аналізу : автореф. дис. докт. філос. наук : 09.00.07 «етика». Київ, 1997. 34 с.
35. Словник мови Шевченка : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1964. Т. 1 : А–Н. 484 с.; Т. 2 : О–Я. 568 с.
36. Смаль-Стоцький С. Шевченкова етика. *Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації*. Черкаси: Брама, 2003. С. 160–172.
37. Смілянська В. Л. «Святим огненным словом...» Тарас Шевченко : поетика. Київ, 1990. 290 с.
38. Столович Л. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии. Москва : Республика, 1994. 464 с.
39. Сумцов М. Гуманізм Шевченка Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814–1914) / [М. С. Грушевський, І. М. Стешенко, М. Ф. Сумцов та ін.]; Укр. Наук. Т-во. Київ: Друк. 2-ї Артїли, 1915. С. 24–30. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002296>
40. Терехова Ірина. Прекрасне як естетична категорія в російськомовній повісті Шевченка «Наймичка». *Шевченкознавство : ретроспективи і перспективи. Зб. праць Всеукр. 36-ї наук. шевченківської конф.*; Черкаси, 18 – 19 квітня, 2006 р. / Редкол.: Смілянська В. Л. (відп. ред.) та ін. Черкаси: Брама-Україна, 2007. С. 170–173.
41. Ушкалов Л. Шевченко читає естетику Лібельта. *Ушкалов Л. Від бароко до постмодерну*. Київ, 2011. С. 247–277.
42. Філософський енциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. 2-е изд. Москва, 1989. 815 с.
43. Фізер І. Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка? *Слово і час*. 1990. № 5. С. 33–40.
44. Фізер І. Естетика Шевченка. *Сучасність*. 1998. № 5.
45. Філософський енциклопедичний словник / Ред. кол.: В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. / НАНУ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ, 2002. 742 с.
46. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. 2 вид., перероб. і доп. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.
47. Франко І. З остатніх десятиліть ХІХ віку. *Франко І. Зібрання творів : у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1976–1986. Т. 41. 1984. С. 471–529.
48. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості. *Франко І. Зібрання творів : у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1976–1986. Т. 31. 1980. С. 45–119.
49. Франко І. Тарас Шевченко. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1976–1986. Т. 28. 1980. С. 112–122.
50. Франко І. Твори : у 20 т. Київ, 1955. Т. ХVІІ.
51. Харчук Роксана. Російський етнотип за текстами Т. Шевченка. *Слово і Час*. 2005. Вип. 3. С. 14–20. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/03-Kharchuk>
52. Шабліовський Є. Естетична концепція та художній ідеал Шевченка. *Шабліовський Є. Народ і слово Шевченка*. Київ, 1961. С. 142–185.
53. Швейцер А. Культура и этика / Пер. с нем. Н. А. Захарченко и Г. В. Колшанский; общ. ред. и предисл. проф. В. А. Карпушина. Москва : Прогресс, 1973. 344 с.
54. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 1: Поезія 1837–1847. Київ : Наукова думка, 2001. 784 с.

55. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12-ти т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 2: Поезія 1847–1861. Київ : Наукова думка, 2001. 784 с.
56. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12-ти т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. Київ : Наук. думка, 2003. 588 с.
57. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12-ти т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 4. : Повісті. Київ : Наук. думка, 2003. 597 с.
58. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12-ти т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. Київ : Наук. думка, 2003. 492 с.
59. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12-ти т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. Київ : Наук. думка, 2003. 628 с.
60. Этика: Энциклопедический словарь / Под ред. Р.Г. Апресяна и А.А. Гусейнова. Москва : Гардарики, 2001. 671 с.
61. Юркевич П. Вибране. Київ : Абрис, 1993. 416 с.
62. Юшкевич Ю. Морально-етичні цінності як предмет соціально-філософського аналізу : автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.03 «соціальна філософія та філософія історії». Одеса, 2014. 18 с.

ЧАСТИНА 4. Сучасна боротьба за українську державність і творчість Тараса Шевченка

Т. ШЕВЧЕНКО НА БАРИКАДАХ, АБО ЯК ПОЕТ СТАВ ОДНИМ ІЗ МАЙДАНІВЦІВ

Сьогодні говорити про Т. Шевченка, перечитувати його твори, відкривати його для себе знову і знову – це не формальна данина ювілейним святкуванням, шкільним чи університетським програмам та вимогам, а глибока внутрішня потреба – екзистенційна, особистісна та національна. Адже сьогодні Т. Шевченко постав перед нами не просто як талановитий поет чи художник, як виразник колективного підсвідомого українського народу, а й як національний символ, наш сучасник і сподвижник у нашій боротьбі за гідність і свободу.

Навряд чи хтось міг передбачити, за яких обставин ми будемо відзначати Шевченкові роковини – 200-річчя від його дня народження. І ось вже дев'ятий рік він поруч з нами у цій кривавій, але, як тепер чітко розуміємо, неминучій та незбагнено героїчній боротьбі. Протягом цього часу Шевченкові пророцтва здійснюються на наших очах: *«Як Україну злії люде / Присплять, лукаві, і в огні / Її, окраденую, збудять...»* («Мені однаково»); *«А майдани / Кров почервонила»* («Швачка»); *«...Якби були / Одностайне стали... / Не плакала б Матер Божя / В Криму за Україну»* («Іржавець»)...

Цей ряд можна продовжувати й далі, бо віщі образи та перестороги зі сторінок «Кобзаря» немовби ожили у відблисках полум'я Майдану, а Шевченкове слово зазвучало з новою силою та переконливістю, неначе б очистившись у нашій боротьбі від численних ідеологічних нашарувань і тенденційних кривотлумачень.

Творчість Т. Шевченка так несподівано і так органічно водночас стала невід'ємною частиною боротьби на Євромайдані під час Революції Гідності.

Навіть більше – ідейно наповнила та очолила цю боротьбу. З початку протестів у столиці пісні на вірші Т. Шевченка неодноразово виконували зі сцени на головній площі: наприклад, 20 грудня співали «Тополю», 22-го – «Довкола неправда і неволя», 6 лютого – «Рече та стогне Дніпр широкий». Серед поезій, що пролунали зі сцени: «Мені однаково...», «Заповіт», «Свою Україну любіть» (її 14 грудня англійською мовою читав зі сцени американський сенатор Джон Маккейн), «Кругом неправда і неволя», поема «Кавказ». А 14 січня біля Лядських воріт читали поему «Холодний яр»... у стилі реп. Активісти обвішали Майдан плакатами із цитатами з «Кобзаря», малювали зображення поета на щитах.

Портрети Т. Шевченка висіли і на барикадах, і на сцені. Величезний портрет прикрашав і вхід до захопленої Київради. А на вході на закритий 5-й поверх Будинку профспілок (його ще називали «сектором націоналістів») до пожежі 18 лютого висів портрет поета з чорною пов'язкою на обличчі та цитатою: «...*Вставайте, / Кайдани порвіте. / І вражою злою кров'ю / Волю окроніте*» («Заповіт»). Вірші Т. Шевченка постійно читали на Майдані самі мітингувальники, вони допомагали активістам триматися попри все.

Із Т. Шевченком асоціювали та продовжують асоціювати загиблого активіста Євромайдану Сергія Нігояна. Після його смерті інтернет-мережу облетіло відео, на якому він цитує поезію Поета. Нагадаємо, 20-річний Сергій буквально за кілька днів до загибелі читав уривок із поеми «Кавказ» на камеру в рамках проекту до 200-річчя від дня народження Т. Шевченка. На цьому ж відео з'являлися портрети молодого Поета. Згодом на плакатах із зображенням Сергія Нігояна також були наведені рядки з «Кавказу»: «...*Борітеся – поборете, / Вам Бог помагає! / За вас правда, за вас сила / І воля святая!*»

Обіграли образ Т. Шевченка й у зв'язку з прийняттям 16 січня скандальних законів. «*Кайдани порвіте. / І вражою злою кров'ю / Волю окроніте*», – знову процитували поета на плакаті, наголошуючи на тому, що

відповідно до цього закону про «безпеку громадян» Тарас Шевченко – «злісний екстреміст», і йому б загрожувало 3 роки в'язниці.

На одній зі стін будинку на вулиці Михайла Грушевського київський стріт-художник Sociopath намалював чорно-червоний портрет Т. Шевченка із закритим хусткою обличчям (т. зв. банданою) та схрещеними між собою «коктейлями Молотова» по обидва боки голови поета. **«Вогонь запеклих не пече!»** – так він підписав це зображення. Крім Т. Шевченка, він зобразив у такому ж стилі Івана Франка та Лесю Українку, назвавши триптих «Ікони революції». А художник-нонконформіст Андрій Єрмоленко з намету «Мистецький Барбакан» (майданівська локація, створена митцями як місце зустрічей, перепочинку, обігріву та цілодобового чергування на території протесту; також це певне означення середовища художників, поетів, письменників і громадських діячів, які там збиралися) на Майдані зобразив поета у вигляді Елвіса Преслі з гітарою, у вигляді Будди, у формі дайшника і навіть в обладунках черепашки-ніндзя. Як пояснював автор, він мріяв зробити Т. Шевченка «новим брендом України». У багаточисленних інтерв'ю, відповідаючи на запитання журналістів, чому він малює поета в таких епатажних образах, художник аргументував: «Тому що Т. Шевченко був дуже сміливою людиною, і якби він жив у наш час, то був би панком чи рокером, чи кимось таким, хто б епатував публіку, як міг, цими шапками та кожухами, а його вірші зривали б людям дах. Це рок-н-рол того часу!»

Чому ж так сталося, що Т. Шевченко з перших днів став духовним лідером Майдану? Очевидно тому, що провідною ідеєю його творчості є ідея свободи (див. розділ «Концепт свободи як волі у поетичній творчості Тараса Шевченка»). Свобода – одна з найфундаментальніших, найважливіших цінностей людського буття. Ідеали справедливості та свободи перебувають у невід'ємному органічному зв'язку. Найпоширенішим у поезії Т. Шевченка є вживання лексеми «воля» у значенні національної свободи, незалежності: *«Не вернуться сподівані, / Не вернется воля. / Не вернуться запорожці...»* («До Основ'яненка»); *«...Як та воля, що минулась, / Дніпр широкий – море;*

Там родилась, гарцювала / Козацькая воля» («Думи мої, думи мої»); «Обізвався Тарас Трясило / Волю рятувати, / Обізвався, орел сизий...» («Тарас Трясило»); «Верзеться грішному, усатий, / З своєю волею мені / На чорнім вороні-коні!» («Хіба самому написать...»); «І вражою злою кров'ю / Волю окропіте» («Як умру, то поховайте...»).

Поетом всіляко схвалюється та підтримується боротьба за волю, позитивно оцінюються борці за неї, свідченням чого є значна кількість контекстів, у яких воля постає як «активна дія»: *«Було колись – запорожці / Вміли панувати. / Панували, добували / І славу, і волю; / Минулося...»* («Іван Підкова»), де дієслово «панувати» (яке часто зустрічається в ранній поезії Т. Шевченка) набуває особливого значення щасливого існування козацького братства в минулому та повноти самовиявлення та реалізації особистості, «розкошування у волі» (І. Дзюба). Але зустрічається і сумний контекст вживання концепту волі в значенні національної свободи. Т. Шевченко усвідомлював, наскільки велику ціну довелося за неї заплатити, скільки життів віддати, скільки крові пролити найкращим синам України. Тому воля тісно пов'язана із символом могили, де могила виступає вмістилищем не тільки історичної пам'яті, а й культурних надбань, духовності: *«...На всій Україні / Високі могили, дивися, дитино, / Усі ті могили усі отакі. / Начинені нашим благородним трупом, / Начинені туго. Оце воля спить! / Лягла вона славно, лягла вона вкупі / З нами, козаками! Бачиш, як лежить – / Неначе сповита!.. Тут пана немає, / Усі ми однако на волі жили! / Усі ми однако за волю лягли»* («Буває, в неволі іноді згадаю...»); *«Високії ті могили / Чорніють, як гори, / Та про волю нишком в полі / З вітрами говорять»* («Іван Підкова»). У ранньому періоді Шевченкової творчості знаходимо несумісність свободи і сучасного поетові стану суспільства. У той час весь суспільний устрій і сама свідомість сучасної йому людини виявляються обумовленими соціальним та внутрішнім рабством. Проте потрібно розуміти, що чим більше принижена свобода і чим менше надій на її досягнення, тим

інтенсивніше переживання свободи, тим енергійніше виражене прагнення волі.

Прагненням до всеохоплюючої свободи пройняті твори всіх жанрів творчості Т. Шевченка. В тій козацькій вольниці, яку ідеалізує Т. Шевченко, він бачить героїчну добу української історії, добу великих своєю силою й вірою прагнень та величних подвигів, добу панування козацької України. Ліро-епічною поемою «Гайдамаки» Т. Шевченко змушує нас якнайглибше замислитися над ідеєю свободи. Поема втілює задум поета показати широкий розмах народної помсти за відібрану в українського народу волю. Коліївщина є величним зривом українського народу в обороні своєї волі і правди, проти польських загарбників, зривом захоплюючого героїзму його учасників та їхньої безмежної відданості ідеям, за які вони віддавали життя. В українській народній традиції утвердилася переконаність у правоті й чистоті ідей коліївського повстання – ідей національної волі й соціальної справедливості. Адже «тотальне, страшне за суттю і за наслідками заневолення говорить про відсутність можливості вибору свободи в людині: відсутність такого вибору означає, наголошує Шевченко, рабство, а далі – й смерть» [6, 206].

Т. Шевченко у своїй поемі явив оригінальну історичну концепцію: ідея повстання зародилася в серці кожного і перелилась у страшну силу, яку вже не можна було ні відвернути, ні зупинити. Воно охопило всю Україну, кожного українця. Поет показав, що зображені ним події не закінчилися, вони перейшли на якісно інший рівень – рівень людської свідомості, людського духу. Гайдамаки продовжували жити в піснях, легендах, переказах, вони запалили не тільки Україну, а й людські серця, тобто здобулися на велику славу в народі, а «єдиним показником того, що вчинки були героїчні і єдиним їх результатом є у Шевченка слава – тобто, згадка про події, що залишається з народом не на роки і не на віки, а назавжди» [6, 191]. Для нього події, зображені в поемі, хоч і трагічні, але разом з тим вони є «великим святом», бо тепер народ може відкрити для себе свободу, змінити

своє життя, щоб жити не в рабстві, неволі, а за законами свободи. У поезії Т. Шевченка часто зустрічаємо мотив подвигу з акцентом на його жертвному боці й на високій ідеї, – перш за все ідеї свободи та служіння батьківщині. Його козак, воїн здійснює подвиг у бою, жертвуючи собою в ім'я високої мети, якою частіше за все є свобода. Трагедія сучасного йому покоління, за Т. Шевченком, – у відсутності вищих цілей, у відмові від боротьби, в неспроможності жертви, а тому і в неспроможності до дії і до подвигу. Світ волі для багатьох Шевченкових героїв, що зазнали недолі й неволі, немислимий без надії на краще майбутнє. Саме внутрішня непримиренність зі світом неволі і є запорукою світу волі. Герої Т. Шевченка мусять подолати цей щабель, щоб здобути право на волю.

Світло надії, світло волі проступає у поета навіть крізь безпроглядну темряву рабства й неволі. Символ «великого льоху» в містерії «Великий льох» – це варіація і поглиблення символу могили (козацької могили, кургану), що проходить крізь творчість Т. Шевченка, знаменуючи собою й історичну пам'ять народу, й нагадування про героїчне минуле, і докір його сучасникам, і марноту людських зусиль перед плином часу, і зруйнування України, і разом з тим, навпаки, тимчасове «спочивання» тієї сили, яка має визволитися й воскресити Україну, бо в ній захована українська воля. Адже могила у Т. Шевченка має вимір не лише висоти, а й глибини: у ній сховано той дорогоцінний скарб, який, згідно з народною міфологією, відкривається лише посвяченому в таємницю. Вона виступає вмістилищем не тільки історичної пам'яті, але й культурних надбань, духовності. Вимір глибини, в якому і криється відродження України, став головним у символі могили – «великого льоху» в містерії, з якого за переконанням та надією поета і постане українська воля.

Ідея боротьби за волю з великою емоційною силою та наснаженістю звучить у вищезгаданому в контексті Євромайдану «Кавказі», а в «Посланії» та «Заповіті» набирає розмаху національного гасла. Образно-сміслова динаміка поеми «Кавказ» значною мірою будується на паралелі воля-правда.

Образ «п'яної правди» – початкові рядки твору, які є своєрідним прологом світу неволі: «За горами гори, хмарою повіті, / Засіяні горем, кровію політі». А образ «сердешної волі» відповідно пояснюється правдою «материних гарячих сльоз», «батькових старих, кровавих». Однак те, що позначене волею – «Не вмирає душа наша, не вмирає воля», привносить в атмосферу кривавої і гнітючої реальності світло надії. Відповідно: «Встане правда, встане воля!» Дж. Фізер вважає правду «центральним кодом Шевченкового тексту», яка, на думку дослідника, діє на трьох відмінних, проте надто зближених рівнях: «на рівні етно-культурного етосу; на рівні історичної перцепції і на рівні понаднаціонального, загальнолюдського світобачення» [12, 37].

ТВОРЧИСТЬ Т. ШЕВЧЕНКА ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

Творчість Т. Шевченка стала тим ідейним фундаментом, що об'єднував, надихав, додавав сил. Сам митець відтоді став для нас поетичним символом та відображенням душі Євромайдану. І так само є він одним з ідейних очільників сьогоденної нашої боротьби з російським агресором за нашу свободу та правду, які ворог повсякчас намагався і намагається спаплюжити.

На жаль, ціна цієї славної боротьби та повсякчасних перемог на передовій – зависока і надтрагічна. Мільйони українців взялися за зброю і стали на її захист. Не змогли залишатися осторонь цих буремних історичних подій і студенти Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серед перших вони вийшли на Майдан, добровольцями пішли на фронт. На жаль, вже багато з них загинуло. Одним із перших до Небесного Війська пішов 19-річний студент-японіст Інституту філології Святослав Горбенко (позивний «Скельд»). І вже під час повномасштабного вторгнення – викладач корейської мови Денис Антіпов (позивний «Бук»). І ще, на жаль, разом з ними багато інших Героїв, так чи інакше пов'язаних з Університетом, для яких честь та гідність, хоробрість та безмежна любов до Батьківщини виявилися понад усе.

Усі ці героїчні поривання та величні подвиги, які споглядаємо в сьогоденній боротьбі, ми вже зустрічали буквально чи між рядками у творчому доробку Т. Шевченка. Українці кожного дня доводять те, що для них свобода є визначальною цінністю. І щоб зрозуміти українців, щоб зрозуміти Т. Шевченка, варто усвідомити цю ключову значимість свободи для нас зокрема і для людства загалом. Адже принципова цінність свободи в найрізноманітніших її проявах – один із наріжних каменів цивілізації, відповідно до того, як вона формувалася протягом історії людства. Тому Г. В. Ф. Гегель небезпідставно визначав всесвітню історію як прогрес в усвідомленні свободи – згодом Ф. Енгельс в «Анти-Дюрінгу», продовжуючи

цю гегелівську думку, говорив про те, що кожний крок вперед на шляху культури був кроком до свободи. І, справді, крок за кроком люди впродовж усієї історії відвойовували, утверджували й розвивали цю свою фундаментальну здатність, причому кожне посування вперед у її досягненні підсилювало відчуття автентичності людського буття, супроводжувалося спалахами творчої енергії й високого ентузіазму. Чи не найголовнішим виявом екзистенційної свободи є історичний вибір людини. «Історичне майбуття, – наголошував Сартр, – є те, що з нього зроблять люди; хоч ми не можемо змінити минуле, але ми можемо щомиті надати йому іншого продовження» [13, 570–571].

Ця філософська формула працює для українців та для інших цивілізованих народів. Але є й такий народ (правильніше буде назвати його збродом народностей), для яких подібні формули не працюють, а ідеї свободи, гідності та людяності нічого не важили і не важать. Зокрема це ганебна російська армія. З тексту Щоденника Т. Шевченка, який він вів на заслання, ми можемо дізнатися багато інформації про тогочасну російську армію. Очевидно, що за двісті років мало що змінилося (хіба що на гірше), і сьогодні, переживаючи повномасштабне воєнне вторгнення з боку росії, ми бачимо ті ж ганебні прояви «другої армії світу», її ницість, жорстокість та аморальність.

Нагадаємо, що Т. Шевченко починає вести свій Щоденник вже наприкінці заслання, а саме після того, як йому надходять перші звістки про його можливе звільнення. Як зазначає В. Русанівський: «12 червня 1857 року Т. Г. Шевченко, одержавши повідомлення від своїх петербурзьких друзів про “помилування” і чекаючи звільнення зі своєї “незамкнutoї тюрми”, вирішив вести Щоденник, або, як він його називав, “журнал”». Шкода, що Т. Шевченко взявся за це тільки після того, як відчув дихання свободи. Це «дихання свободи», як його називає дослідник, і є причиною появи Щоденника. Поет і сам над цим замислювався і пояснив у своєму записі від 13 червня: «Мне следовало бы начать свой журнал со времени

посвящения моего в солдатский сан, сиречь с 1847 года. Теперь бы это была претолстая и прескучная тетрадь» [15, 12].

На сторінках свого Щоденника Т. Шевченко розповідає про те, що його ніколи не приваблювала військова справа, це завжди було проти його природи, повністю суперечило його уявленню про нормальне людське існування. Але коли він потрапив безпосередньо в армійське середовище і став свідком безкінечного ряду прикрих подій, то це тільки підтвердило і підсилило таке неприйняття. Т. Шевченко задихається у тому середовищі, між тими людьми, з якими спілкується. У цьому і полягає нестерпність перебування поета солдатом і найважче його покарання: «Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих невыразимых страданий» [15, 19].

Запис 14 червня свідчить про всю ту трагедію духовного та морального занепаду, яка відбувалася на очах Поета впродовж десяти років: «Солдат – самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода» [15, 15]. Т. Шевченка лякає повна втрата людських цінностей. Поет називає три найцінніші в житті речі, які, на його думку, є найважливішими: сім'я, батьківщина і свобода. Він вважає, що без них життя людини беззмістовне та порожнє. Тому середовище та виховання, яке відкидає ці цінності, Т. Шевченко вважає нелюдським.

Митець не може змиритися з тим, що військове середовище викорінює в людині все людське і перетворює її на тварину, на істоту без натяку на моральні цінності й без прагнення свободи. Постійне приниження людської гідності, – ось головне завдання тієї військової системи: «Какая бесконечная и отвратительная эта пригонка амуниции! Неужели и это еще не в последний раз меня выведут на площадь, как бессловесное животное напоказ? Позор и унижение! Трудно, тяжело, невозможно заглушить в себе всякое

человеческое достоинство, стать навтыяжку, слушать команды и двигаться, как бездушная машина» [15, 19].

Трагедія військової людини в сприйнятті Поета полягає не стільки в наявності ворожої системи в особі царя, генералів, командирів, офіцерів та інших чинів, хоч вона і робить життя цієї людини, яка туди потрапила нестерпним, скільки в її духовному занепаді. Е. Фромм у праці «Втеча від свободи. Людина для себе» пояснює, що, підкоряючись силі, людина втрачає свою здатність використовувати всі ті здібності, які роблять її посправжньому людяною. Хоча вона і може виконувати розумові операції, але її розум припиняє діяти, бо вона приймає за істину те, що нав'язують пануючі над нею. Вона позбавляється морального почуття, тому що «неможливість брати під сумнів і критикувати сильних зробила безглуздою її моральну оцінку будь-кого і будь-чого».

25 червня, вже тоді, коли Т. Шевченко чекав наказу про звільнення і намагався якомога менше брати участь у військових справах, замість такої довгоочікуваної Поетом свободи пароплав привіз батальйонного командира. На честь цієї «великої» події був призначений огляд тієї роти, до якої належав Т. Шевченко. Просто оглядом для нього це не закінчилося, і він був змушений «предстать после обеда в 5 часов на вторичное и еще горшее испытание. К этому вторичному испытанию я готовился довольно равнодушно как человек вполонину свободный. Но когда предстал пред неумолимого экзаменатора, куда что девалось. Ниже малейшей тени, ничего похожего человека, вполонину свободного, во мне не осталось, та же самая мучительная холодная дрожь пробежала по моему существу» [15, 24]. Екзамен повторився слово в слово, наче від того часу і не минуло десять років, але «зато и я, – з гордістю відзначає поет, – ани на йот не подвинулся на поприще военного просвещения. Упорство обоюдное и невозмутимое» [15, 25]. Як бачимо, для Т. Шевченка моральна свобода людини полягає передусім в автономії, тобто в тому, щоб самому встановлювати закони та норми власної діяльності, попри все. Вона не визнає ні прямого

«зовнішнього» диктату, ні інших видів суспільного тиску. Усі ці події і приниження стали дуже важким випробуванням для поета: «Господи, настанет ли наконец для меня час искупления? Настанут ли когда-нибудь для меня те блаженные дни, когда я буду читать эти отвратительные правдивые сказания, как ложный сон, как небывалую небылицу?» [15, 25], але, на щастя, завдяки силі духу, внутрішнім переконанням та глибокій вірі Поета, ця огидна система не здатна була його морально зламати.

Пізніше, у своєму записі 22 жовтня, перебуваючи вже далеко від місця своєї солдатської служби, Т. Шевченко не випадково внесе у свій Щоденник рядки, якими хотів підкреслити, що навіть на волі він не може забути і оговтатися від тої ницості й духовного занепаду, які бачив на засланні: «Вздумалось мне просмотреть рукопись моего “Матроса”. На удивление безграмотная рукопись, а писал ее не кто иной, как прапорщик Оренбургского отдельного корпуса, баталиона № 1, г. Нагаев, лучший из воспитанников Оренбургского Неплюевского кадетского корпуса. Что же посредственные и худшие воспитанники, если лучший из них безграмотный и вдобавок пьяница? Проклятие вам, человекоубийцы – кадетские корпуса!» [15, 120].

Т. Шевченко переконаний, що духовна сліпота і нищення і в солдаті, і в офіцері всього людського – ось єдиний продукт військового виховання. Для Поета поняття свободи полягає не тільки у відсутності фізичних обмежень і перешкод для людини, це й також свобода віри, поглядів і переконань, в яку інші люди не мають права втручатися з насильницькими приписами і заборонами. Це свобода від морального тиску, примусів, погроз і переслідувань. І без того нестерпний тягар солдатчини поглиблюється ще й тим, що жорстока влада вирішує позбавити Т. Шевченка свободи, не тільки зовнішньої, а й внутрішньої і тому: «...в заключении приговора сказано: *“Строжайше запретить писать и рисовать”*. Писать запрещено за возмутительные стихи на малороссийском языке. А рисовать – и сам верховный судья не знает, за что запрещено» [15, 20].

Цим пунктом представники влади мали на меті не просто покарати Т. Шевченка, а й морально знищити. Але їм це не вдається, бо у випадку поета «певна (фізична, рухова, тілесна – матеріальна) неспроможність людини щось зробити ще не здатна остаточно знищити її свободу як найуніверсальніше її, людини, визначення» [див. 13]. Бо джерело людської гідності та свободи міститься в самій людині, в її морально-вольовій, духовній сфері, що й дає підстави ототожнювати свободу з самою людиною, причому як істотою морально-вольовою, духовною.

Тому найбільшим щастям і приводом для гордості поета стає те, що заслання, хоч і забрало 10 років його життя, але так і не змогло змінити бодай одного його життєвого принципу: «В незабвенный день объявления мне конфирмации, я сказал себе, что из меня не сделают солдата. Так и не сделали. Я не только глубоко, даже и поверхностно не изучил ни одного ружейного приема. И это льстит моему самолюбию» [15, 20]. Поет відкидав все штучне й антилюдське і тому не збирався підкорятися. І не скорився, хоч йому було це дуже нелегко: «Но каково было прежде, когда я не умел, а должен был похоронить в самом себе всякое человеческое чувство, сделаться бездушным автоматом и слушать молча, не краснея и не бледнея, слушать нравственное назидание от грабителя и кровопийцы» [15, 21–22].

Т. Шевченко і сам щиро дивується, як йому це вдалося, адже минуло стільки років, а ті, хто хотів зробити з нього справжнього солдата, були такими заповзятими. Його дивує ще й те, що все те горе, всі приниження, які йому довелося пережити на засланні, «прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе». За свою «душевну недоторканність» Т. Шевченко дякує Господу: «И я от глубины души благодарю моего Всемогущего Создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований» [15, 22]. Вже й на волі Шевченко не раз знаходитиме слова молитви та вдячності Богу за те, що не покинув його в часи знущань, принижень та важких випробувань: «Отдыхая на камне, я смотрел на

мрачную батарею, високо рисовавшюся на скале, и многое, многое вспомнил из моей прошлой невольнической жизни. В заключение поблагодарил Всемогущего Человеколюбца, даровавшего мне силу души и тела пройти этот мрачный, тернистый путь, не уязвив себя и не унизив в себе человеческого достоинства» [15, 22].

Отже, як ми бачимо зі сторінок Щоденника Т. Шевченка, дивуватися аморальності російської армії, її жорстокості та непрофесійності – то марна справа. Століттями росія виховувала своїх військових – цих безвольних та бездушних істот – цих засобів для вбивства та потакань її імперським шизофренічним проявам та амбіціям, у її намаганнях захопити, знищити та тероризувати весь цивілізований світ.

Отже, як бачимо, ідея свободи у Т. Шевченка представлена у поетичній творчості історично-героїчної тематики, де вона знаходить своє втілення в концепті воля. Для Т. Шевченка володіння свободою – це історичний, соціальний і моральний імператив, критерій індивідуальності особистості й рівня розвитку суспільства. Поняття героїчного поет являє не просто як людську, а як національну якість, він розуміє, якою дорогою ціною здобувалася воля, і усвідомлює всю гіркоту сторінок минулого, але все-таки це минуле для нього славне, бо його учасники ставили свободу-волю понад усе, тим самим демонструючи відданість та патріотизм, утверджуючи людську гідність і відстоюючи право називатися і бути українським народом. В авторській інтерпретації ВОЛЯ отримує різнобічні характеристики. З одного боку, це найбільша цінність у житті народу та окремої людини, тому вона дорога, свята, «воленька». З іншого боку, боротьба за волю пов'язана з бідною, кровопролиттям, тому вона руйнівна, кривава. Шевченкова душа постійно перебувала між двома полюсами – любові та милосердя й скорботного гніву. Любов та милосердя й були власне Шевченковим вибором, а гнів, боротьба, «ножі» – це те, до чого невблаганно штовхало життя, чого вимагала жорстока реальність. Воля у Т. Шевченка неодмінно йде і в парі зі славою – вони супутні та взаємопричинені. А оскільки слава у

поета є єдиним показником того, що вчинки були героїчні, то ті історичні події, які здобулися на велику славу в народі, стають у Т. Шевченка «уроками» для майбутніх поколінь, головним з яких є імператив боротьби за волю. Бо ця боротьба, навіть якщо закінчується поразкою, кладе глибокий відбиток на свідомість і майбутнє народу, закладає в його імунну систему спротив рабству, що ми і спостерігаємо у нашій сучасній героїчній боротьбі. Тому так переконливо звучить Шевченків «Кавказ» з його закликem «Борітеся – поборете».

Боротьба за волю – жорстока і кривава, але необхідна, бо *«де нема святої волі, / Не буде там добра ніколи. / Нащо ж себе таки дурить?»*. І сьогодні українці чудово це усвідомлюють, як розуміють і те, що Мир можливий лише після нашої Перемоги, за якою стоїть той Шевченківський ідеал суспільства, де *«врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люде на землі»*. Незважаючи на жахливі суспільно-політичні умови та безперспективність тогочасного історичного становища, в поезії Т. Шевченка завжди була жива надія на відродження постійно знищуваної, але незнищеної України. Вона впливає з козацького волелюбства, з духу непокори, заповіданого українською історією. Т. Шевченко мріяв про національну згуртованість та єдність, своїм «словом» про історичне минуле, історичну славу він прагнув змінити свідомість українського народу, і, як бачимо сьогодні, йому це вдалося!

Т. ШЕВЧЕНКО ТА УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ БОРОТЬБИ ТА ЗАХИСТУ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розмірковуючи про Т. Шевченка, маємо усвідомлювати те, що він говорив та писав українською ще задовго до того, як це стало мейнстрімом. Зіштовхнувшись зі страшними випробуваннями, які принесла у наш дім війна, ми усі зрозуміли (сподіваємося!) важливість та визначальність для кожного з нас зокрема та для нашої нації загалом української мови. Ганебний та оскаженілий ворог використав російську мову як один з аргументів для своїх жорстоких кривавих дій.

Проблема зросійщення українців розпочалася ще за часів Т. Шевченка і сягнула свого апогею в радянські часи. Не будемо тут довго писати про безкінечні утиски та заборони української мови протягом 300 років, поміркуємо про те, чому мова історичного ворога не полишала мільйони українців вже в часи незалежної України, коли не було ні утисків, ні заборон з боку влади української мови. І розмовляти українською було логічно, як ніколи. «Зручно», «модно», «вигідно», «яка різниця»... це лише початок аргументів на захист російськомовної позиції. Жахливі наслідки такого вибору маємо ми сьогодні. Як бачимо, українська мова стала для ворога тією межею, тим маркером і кордоном, за який марне заходити. Тому він хоч і тероризує українськомовні міста постійними обстрілами, але найбільше постраждали і продовжують страждати саме російськомовні міста. На жаль, деякі з них знищені вщент...

Українці, усвідомивши цю страшну реальність, зараз масово переходять на українську. Тому сподівання на те, що в результаті ми нарешті матимемо україномовну Україну (якби не парадоксально це не звучало!) зараз дуже великі! А поки спробуємо зрозуміти, чого мовний вибір коштував Т. Шевченку в часи російської недоімперії і від чого (від яких благ, привілеїв, перспектив) йому довелося відмовитися заради свого усвідомленого вибору.

Тож від лютого 1831 року почався петербурзький період у житті Т. Шевченка. П. Енгельгардт, який хотів мати свого придворного живописця, віддає його в навчання до майстра Василя Ширяєва. Тарас сумлінно навчається, але мріє про волю. І зрештою дістає її завдяки українським і російським друзям, які оцінили його непересічну особистість і талант і зробили все, щоб він став вільною людиною. Писати вірші молодий поет почав ще до викупу з кріпацтва, який відбувся 25 квітня 1838 року, коли в петербурзькій майстерні Карла Брюллова Василь Жуковський вручив Т. Шевченкові відпускну. Тоді для нього настали найщасливіші дні творчості й навчання в Академії мистецтв, у колі видатних майстрів, в атмосфері високих духовних поривань. Молодий та амбітний Т. Шевченко потрапив у культурне середовище Санкт-Петербурга, сповнений великих сподівань на творчу самореалізацію як в мистецтві, так і в літературі. Погодьтеся, розкішні перспективи, але, звісна річ, реалізувати себе в тогочасній літературі можна було лише за умови засвоєння літературної російської мови. Тобто поетові можна було обрати інших шлях до популярності та визнання, і, здавалося б, він такий очевидний, – пишучи російською мовою, відразу здобути прихильність високої публіки. Але, як виявилось, для Т. Шевченка цей шлях був неприйнятним, і він обирає інший важкий та тернистий, але свій, справжній і чистий, відповідний його сумлінню і таланту, а також призначенню, яке він на той час собі вже бачив та визначив.

А тим часом у надрукованій в «Отечественных записках» рецензії на альманах «Ластівка» В. Белінський висловлював криводушний жаль і співчуття на адресу авторів, які, мовляв, даремно витрачають свої сили, «пишучи по-малоросійському», бо «немає малоросійської мови, а є обласна малоросійська говірка...» Поміж такими «маленькими обдарованнями», як І. Котляревський, Г. Квітка, Є. Гребінка, П. Куліш, не міг Т. Шевченко не впізнати і себе. «...Мене тут, – пише він до Я. Кухаренка, – і земляки, і не земляки зовуть дурним, воно правда, але що я маю робити, хіба ж я винен, що я уродився не кацапом або не французом».

При цьому поет бачив, що не один українець зробив літературну кар'єру в Петербурзі завдяки російській мові й служінню російській культурі та словесності. Голосів же на захист української мови як літературної, придатної для формування національної літератури, в той час майже не було. Та й самої України, як політичної одиниці на карті світу, на той час, на жаль, не було, усвідомлення чого робить мовний вибір Т. Шевченка ще більш унікальним.

Але тут у багатьох постає питання, як пояснити те, чому Т. Шевченко, незважаючи на свої переконання, пише Щоденник російською мовою? Адже, якщо поясненням російськомовності повістей може бути те, що він створює їх для російськомовного читача, щоб донести до нього таким чином українські настрої, звичаї та традиції, то Щоденник він, за його ж словами, пише для себе та для своїх друзів. Чи не заперечує це думку про поетові принципи, моральну свободу і непокору імперському середовищу? Ні, не заперечує! Т. Шевченко теж був живою людиною. Нагадуємо, що Щоденник він пише на засланні!!! Після 10-ти років страшного покарання та випробування для нього. При цьому українськість нарації Щоденника впадає в око. Інколи виникає таке враження, що поет писав його українською мовою, але російськими літерами. Цитати пісень, прислів'я, велика кількість лексики – питомо українські. І це не описка, не помилка, а свідоме рішення поета писати так, а не інакше. М. Жулинський пояснює це тим, що «Шевченко сміливо зазірав у ту звабливо таємничу прірву національного знеособлення, якою була імперська мовно-культурна атмосфера, випробовуючи її притягальну силу і своїми живописними творами, і російськомовними повістями, Щоденником, але при цьому завжди залишався вірним своїм переконанням».

На жаль так склалася його доля, що Т. Шевченко на мав змоги жити в Україні, якби він цього не хотів. Це ще одне пояснення тому, чому питання рідної мови було для нього завжди дуже болючим. У своїх ранніх листах до брата Микити поет просить його: «...Будь ласкав, напиши до мене так, як я

до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому», – пише Т. Шевченко в листі від 15 листопада 1839 року й додає: «...нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами...».

Т. Шевченко згодом напише дві російськомовні поеми «Слепая» і «Тризна», і навіть це не говоритиме про його мовне чи то національне відступництво. Російськомовна поема «Слепая» була спробою компромісу, і за неї поет суворо себе картає: «...плачу над нею, який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам, черствим кацапським словом». І запитує: «Що нам робить, отамане брате? Прать против рожна чи закопаться заживо в землю...» Питання щире, хоча, властиво, риторичне, свій вибір Т. Шевченко вже зробив давно: цитований лист до Я. Кухаренка датовано 30 вересня 1842-го, а за рік перед тим вийшли «Гайдамаки», вступ до яких став відкритою декларацією про твердий намір таки «прать проти рожна». Своїх «нерозумних дітей», «синів»-гайдамаків Т. Шевченко подумки виряджає додому, в Україну, якомога далі від чужини, від тих «письменних, дрюкованих», «мудрих» людей, чиє «...розумне... слово / Брехнею підбите».

Не зважаючи на те, що Т. Шевченко згодом жалкуватиме про цей свій невеличкий творчий експеримент, він стане ще одним доказом того, що його поетичний дар «працює» російською мовою і того, що писати українською це його свідомий вибір, принципова позиція, бо для нього завжди будуть неприпустимими та неприйнятними будь-яке відступництво від рідної мови, від батьківщини, від національного обов'язку в ілюзорному сподіванні творчо «відбутися», реалізуватися в мові, в культурі іншого народу, а такої слави поет не бажав.

І цей його мовний вибір був не локальний, він глобальний. І не визначається, стверджується чи заперечується спробами пера російськомовних творів, як декому може здатися. Т. Шевченко чудово усвідомлював те, що єдиний порятунок від розчинення в середовищі російської культури й літератури полягає не просто в зверненні до рідної мови, а й утворенні нею національної літератури, яка б сприяла формуванню

української нації, визначенню історичного сенсу і перспектив її буття, етнокультурної унікальності українства. Його перейнятість Україною була унікальним явищем в інтелектуальній історії того часу.

Результати від реалізації цього Шевченківського глобального усвідомлення ми маємо сьогодні: та боротьба, яка ведеться на полі бою, за українську ідентичність, в інформаційному просторі та й у зміні свідомості кожного українця. Етнонаціональна програма, сформована Т. Шевченком, стала стратегічною духовною домінантою української нації на багато століть уперед. Самоздійснення та самореалізація Т. Шевченка відбувається в межах національного світу, завдяки «поетичній трансформації власного життя в художньо-цілісний національний міф». У його самовизначенні закладено генотип української нації (О. Сліпушко).

Чималу роль у цьому визначенні відіграла і участь поета в Кирило-Мефодіївському братстві, яке було однією з найвизначніших у ХІХ ст. політичних підпільних організацій глибоко українського характеру, яке розробило першу політичну програму для українства [див. частину 1]. Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства була продовженням ідей українського національно-культурного відродження. Історичне значення ідей Кирило-Мефодіївського братства стає більш зрозумілим на тлі того, що в 30-х роках російський уряд устами свого головного «ідеолога», міністра освіти графа С. Уварова, проголосив нову ідеологічну основу російського царизму: «самодержавство, православ'я, народність». Із них перші два були старими і зрозумілими, а третій, продиктований пристосуванням до нових віянь із Європи, означав не те, що розуміли під словом «народність» на Заході, а русифікацію народів російської імперії, духовне їхнє підкорення, позбавлення власних національних ознак. Доки українська культура не виходила за межі лояльності імперії, царизм вважав її своєю. Однак у 30-х – 40-х роках українська культура вже була чітко відокремленою від російської, і в цьому велику роль відіграли М. Костомаров, П. Куліш і Т. Шевченко. Тим самим діяльність кириломефодіївців поклала початок новій добі в російсько-

українських відносинах. Це був відчутний удар по самодержавству, по його політиці й ідеології, і тому царизм жорстоко відреагував на нього, заарештувавши 1847 р. всіх його членів за доносом студента О. Петрова. Кирило-Мефодіївське братство не встигло здійснити своїх намірів, ініціатори організації ще не вийшли з кола теоретичних дискусій, коли її розгромили. Однак ідеї братерства глибоко проникли у свідомість тогочасної і наступної інтелігенції, надовго визначили головні напрями лінії українського національного відродження. Велика заслуга в розповсюдженні ідей братства належить творам Т. Шевченка, «думи» якого належали не лише сучасникам, а й нам – ще «ненародженим».

1843–1845 рр. Т. Шевченко написав свої поеми «Сон (У всякого своя доля)», «Кавказ», «Великий льох», послання «І мертвим, і живим...», «Заповіт». Звинувачуючи в поневоленні України російських царів та імператорів, Т. Шевченко відкидає ідею нероздільності Малої і Великої росії та лояльності до царизму. Увесь наступний український національний рух тією чи іншою мірою пов'язаний з творчістю поета, яка надихала й надихатиме на боротьбу багато поколінь українців.

Криза кріпосництва і суспільно-політичні рухи, повстання декабристів і польських революціонерів, селянські виступи, діяльність кириломефодіївців та інших українських національно-визвольних груп розхитували царизм і готували радикальні реформи. Кирило-Мефодіївське братство своїми ідеями і діяльністю зміцнило традиції боротьби української інтелігенції та інших верств населення за національне визволення.

На жаль, придушення царизмом українських рухів, викриття і розгром Кирило-Мефодіївського братства – одна з найважливіших подій з найдалекосяжнішими наслідками. Так була зупинена хвиля національного відродження, що обіцяла стати високою і могутньою. Була в зародку придушена, покарана і розсіяна молода талановита національна інтелігенція і на десятиліття затримане її формування в подальшому. З наслідками цього нашому поколінню доводиться боротися та буквально воювати сьогодні.

НЕОБХІДНІСТЬ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА У СВІТІ

Сьогодні світ дедалі більше пізнає Україну, відкриває її для себе повному, намагається підтримати нас у такий непростий і трагічний, але водночас й вражаюче героїчний час. Ця підтримка почалася ще за часів Революції Гідності і полягає не лише в постачанні зброї, гуманітарній та фінансовій допомозі, але й у глобальній зацікавленості всім українським. Ключовим у якій є й осмислення постаті Т. Шевченка, оскільки його творчість є важливою частиною української ідентичності. І це не може не радувати і надихати нас, адже майже століття принаймні у Європі такого зацікавлення не було.

У цьому разі варто звернути увагу на монографію німецького дослідника, відомого літературознавця та культуролога, славіста, професора Регенсбурзького університету, завідувача кафедри історії слов'янської літератури, голови освітнього центру «Європеум», у якому здійснюється підготовка магістрів за програмою «східно-західні студії», Вальтера Кошмаля «Тарас Шевченко: забутий поет-ікона українець», видану в Німеччині.

У монографії вченого досліджується феномен Тараса Шевченка, якого автор називає символом українського народу. Простежуються витoki унікальності постаті митця та його творчості, причини їхньої повсякчасної значимості та актуальності в житті української нації. У дослідженні автор розглянув не лише життєвий шлях Т. Шевченка, але і його творчі здобутки як поета та художника. Але найважливішим є те, що В. Кошмал аналізує значення творчості Т. Шевченка для українців та її сприйняття у світовій спільноті.

Німецький вчений обстоює думку, що Т. Шевченко у своїй творчості є прикладом «ресуб'єктивізації» – розколотої ідентичності і постійно перебуває в пошуку цілісності. Тому, на думку дослідника, у всіх своїх текстах митець шукає себе, а у своїх автопортретах намагається осмислити

себе. До речі, автопортрети Тараса Шевченка В. Кошмал порівнює з Рембрандтовими – як приклад майстерності та самоосмислення.

Як зазначає сам дослідник, він зацікавився українським Поетом ще й тому, що був вражений тим, що в XIX столітті Т. Шевченко був єдиним кріпосним письменником у Європі. Глибше пізнання його особи і творчості, на думку В. Кошмаля, є ключем до розуміння українського суспільства і культури. Питання, поставлене вслід за Г. Грабовичем німецьким професором у дослідженні, масштабне і сутнісне для нас усіх й особливо для шевченкознавців: «Чи не є Шевченко справді забутим європейським, винятковим поетом, культурним героєм?» Відповідь на нього можна знайти у його виданні.

Щодо поетичної творчості Т. Шевченка, дослідник прослідковує в ній те ж саме, що й кожен із нас, українців, починаючи від пересічного читача і закінчуючи визнаними шевченкознавцями, і називає її «естетично переробленою свободою». Разом з цим В. Кошмал бачить Т. Шевченка одним із перших модерністів і ставить його в один ряд із такими митцями, як Й. В. Гете та А. Міцкевич. І наполягає на тому, що глибше пізнання особистості і творчості Т. Шевченка стане ключем до розуміння українського суспільства та його культури, особливо зважаючи на ті історичні події, які зараз відбуваються в Україні.

У цьому німецький вчений беззаперечно має рацію: очевидно, що світ не зможе як належить зрозуміти Україну, не осмисливши і попередньо не ознайомившись із творчим доробком Т. Шевченка. Нині в європейському культурному просторі Поета популяризують наші українські письменники – Оксана Забужко, Юрій Андрухович, Сергій Жадан та інші.

Попри пієтет і позитивні відгуки, знаходимо у праці В. Кошмаля і конструктивну критику. Як зазначає дослідник, Т. Шевченко – українська постать, при згадці про яку в кожного українця біжать мурашки по шкірі, а гіпертрофія його вшанування веде до того, що він є всесвітнім чемпіоном за кількістю пам'ятників. Його могила в Каневі, на думку дослідника,

символізує, з одного боку, здійснення Шевченкової мрії всього життя – бути похованим за Дніпром, а з іншого боку – продовження життя після смерті. «З сумішшю національного і релігійного заданими слідами Шевченка по українському національному регіону все одно слідує – свідомо і умисно, проте його не відображають гідно або достатньо критично» [див. 8].

У дослідника постає питання щодо причин цього прикрого явища, адже, на його думку, з одного боку, літературні тексти Т. Шевченка, їхнє глибоке вкорінення в народі є достатнім для того, щоб він фігурував одного разу як батько, а іншого як син України. Проте, наголошує професор, формування поетичного у творчості поета наполегливо потребує данини. Адже багато відомих українських літераторів сьогодення посилаються у своїх висловах та висновках не на твори Т. Шевченка, а на його українську рецепцію. На думку німецького дослідника, на цьому ж вони зосереджуються та наполягають навіть тоді, коли гостро критикують певні аспекти Шевченкової рецепції, як, наприклад, Сергій Жадан «Anarchy in the UKR» (2005), де образ митця постає знову ж таки в суто українській традиційній рецепції. На думку дослідника, Т. Шевченко міг стати зразково показовим Поетом для українців, оскільки він вже опинився по той бік історичного, тобто у сфері міфічного, принаймні в українській вічності. Але можливо, припускає В. Кошмаль, ця естетизація Шевченкової рецепції з ігноруванням щодо його поетичних робіт – це той шлях, на якому міфізований поет знову і знову повертається в українську дійсність і мистецтво та опиняється на наближеному до звичайних людей рівні. Проте дослідник сподівається на те, що сучасне «карнавальне» антипіднесення Т. Шевченка сучасними українськими митцями буде сприйматися і використовуватися як частина нової, неміфологізованої, інноваційно-естетизованої рецепції. І тепер після такої довготривалої фази, змістовного, міфізованого тягара поета, настане нова фаза легкості рецепції, тобто відповідний XXI сторіччю спосіб рецепції. Юрій Андрухович у своєму есеї про Т. Шевченка вже в самій назві висловлюється щодо цього дуже стисло і лаконічно: «Shevchenko is OK».

С. Жадан у вищезгаданому романі «Anarchy in the UKR» також порушує табу стосовно загальноновживаної (національно-гіпертрофованої) рецепції. До того ж він пробуджує пам'ятник поета через певне естетичне відчуження – в образі панка в новому житті. Як бачимо, сучасні поети, письменники і художники (згадаймо Євромайдан) за допомогою естетичних засобів все більш відчужують у своїх текстах і картинах ікону «великого Кобзаря». І це має посприяти тому, що сучасне покоління зможе відкрити нові сторони Шевченкових праць, розкрити доробок митця по-новому.

Усвідомлення проблемності ситуації, що склалася навколо постаті Т. Шевченка, дозволяє Сергію Жадану тлумачити деякі жести поета (як, наприклад, у пам'ятника Т. Шевченка в Харкові) як бажання, аби від нього нарешті відчепилися. Юрій Андрухович також не обмежується міфом про «великого Кобзаря» та матеріальністю закам'янілої скульптурної фігури пам'ятника. С. Жадан бачить Т. Шевченка панком у нашому сьогоденні, у той час як Ю. Андрухович – репером. Таким чином, обидва вносять його в популярну естетику сучасної усної культури та літератури.

У романі Андрія Куркова про Т. Шевченка, що має назву «Добрий ангел смерті», Шевченків дух має дивний солодкуватий запах кориці; в ньому матеріалізується духовне начало, національний дух. За визначенням В. Кошмаля, це «фантастична притча про безглуздість пошуку духу Шевченка».

Отже, як зазначає В. Кошмал, у цих нових, молодих авторів України ми знаходимо ряд мотивів метафорично упредметненої духовності. Тому можна сказати, що таким чином Т. Шевченка повернули в певному сенсі в поле дійсності. Наприклад, австрійський дослідник, почесний професор нашого Університету Міхаель Мозер [10, 32] пропонує нам уявити, як сьогоденний, сприйнятий репером Т. Шевченко, часто наспівував гайдамацькі пісні на знак спротиву. І якщо С. Жадан, послуговуючись суржилом, сленгом та нецензурною лексикою, відкидає пафосне сприйняття Т. Шевченка, то М. Мозер прив'язує себе до того Т. Шевченка, який ще тільки відточував

мову, складену з розмовної мови та численних діалектів [10, 40], і ще дуже далекий від своєї літературної писемної мови.

Як вважає В. Кошмал, С. Жадан, Ю. Андрухович, А. Курков є тими, хто за допомогою естетичних засобів критично, дещо навіть радикально і полемічно ставлять питання про доцільність «зведення місця пам'яті Шевченка. Вони є тими, хто перетворюють його самого та його сприйняття в нове місце пам'яті, яке, можливо, вкаже шлях у майбутнє і яке завжди можна трансформувати в цілком естетичне пам'ятне місце. Саме тому їхнім методом є естетичне відчуження. Саме це дозволяє їм не обмежуватися однією нацією». Крім того, переконаний німецький дослідник, Т. Шевченкові як поету та художнику естетичне відчуження відповідає значно більше, ніж постійна національно-ідеологічна канонізація.

Таким чином, сподівається В. Кошмал, можливо, вперше з'являється шанс подолати неймовірну суперечність; адже на противагу українцям, які згадують про Т. Шевченка як поета-ікону, інші народи небагато про нього знають. Тому дуже важливим є те, що тепер і в Україні віднедавна Т. Шевченко став об'єктом естетичного відчуження. Саме з такого естетичного сприйняття може початися новий розділ в історії сприйняття Т. Шевченка, який нарешті покладе край суперечності між точками зору в Україні та поза нею.

Відомо, що більшу частину свого життя Т. Шевченко прожив поза межами України, себто в такій собі «еміграції» за сучасним визначенням, частково в Петербурзі, частково на засланні. Переважно його оточували росіяни, а не українці. Місце своєї еміграції (не лише через заслання) він майже завжди сприймав як чуже. Тому його життя оповите тугою за Україною, пронизане мрією повернутися на Батьківщину. Вона супроводжувала його аж до самої смерті.

Його бажання бути похованим в Україні, над Дніпром у Каневі, варто розуміти, вважає В. Кошмал, як бажання повернутися з еміграції, хоча б після смерті. Лише тоді він знайде шлях на Батьківщину, до її серця. Він

похований на сакральному місці, на Чернечій горі, яка – в результаті канонізації та сакралізації Поета – відповідно була перейменована в Тарасову гору. «Тепер вона носить ім'я нового національного святого, українського поета-ікони» [див. 8]. Таким чином, Т. Шевченко створив модель еміграції, яка уможлиблює прославлення рееміграції після смерті. Для нього це завершення його опредметнення та реінтеграції у велику українську родину, в український народ. Цим поверненням на Батьківщину Т. Шевченко ставить остаточну логічну крапку. Цей момент повної цілісності його життя, яке так рано обірвалося, відкривається вже смертю. «Вся Україна» дякує йому після смерті. Його листи були негайно зібрані і вшановані як реліквії. Його життя було міфологізоване у традиційно усних переказах. Тим фактам, що з ним була «створена державність», і що представники всіх владних режимів та політичних партій намагалися скористатися його спадщиною для власних цілей, Т. Шевченко посприям сам. По обидва береги Дніпра його сприймають однаково глибоко та визначально. Таким чином, для сьогоденних митців України він став «з'єднуючою фігурою» двох «Україн» [див. 8] (мається на увазі, західна та східна частина України, які були роз'єднаними в часи Т. Шевченка). В. Кошмал переконаний: нове естетичне сприйняття його творів може в майбутньому додати ще дуже багато до вивчення та рецепції Т. Шевченка у світі загалом та в Європі зокрема.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІМПЕРАТИВ І ТВОРЧІСТЬ Т. ШЕВЧЕНКА

Про Т. Шевченка ми часто говоримо, що він один урятував цілу націю. Тут треба застерегти від надто буквального й прямолінійного розуміння цього твердження. Звичайно ж, України як політичної одиниці на карті світу в часи Т. Шевченка не було. І в цьому вся трагедія і водночас велич його постаті в Україні. Але й до Т. Шевченка була жива політична думка, зберігалася й виборювалася історична традиція, жеврів, а часом і спалахував яскраво й грізно бунтарський народний дух, відроджувалася нова національна література, – все це створило й самого Т. Шевченка. Але саме він об'єднав у собі ці розрізнені елементи історичного самоусвідомлення народу. Т. Шевченко виступає сьогодні духовним будівничим нашої держави. Тому наш обов'язок самокритично осмислити його спадщину, його пророцтва й перестороги, долати духовне невірність шляхом забезпечення повної свободи особистості. Тільки за цієї умови українці сприйматимуть об'єктивні оцінки історії свого народу й відкриють для себе чіткі перспективи розвитку рідної держави (І. Дзюба).

Ідеї Т. Шевченка залишаються актуальними протягом століть завдяки своїй національній універсальності, концентрації в них тих принципів, які є суттю національного феномену (О. Сліпушко). Тому важливим є усвідомлення та простеження типології вираження націософських (тобто базованих на філософії національної ідеї) концептів у творчості Т. Шевченка. Здійснюватиметься це простеження на основі стрижневої націософської ідеї в культурному бутті та ментальності кожного народу – національного імперативу. Згідно з дослідником цього питання П. Іванишином, у творчості Т. Шевченка закована довершена національно-екзистенціальна методологія мислення, тобто мислення в категоріях захисту, розвитку і процвітання нації, особистого і суспільного чину в ім'я її свободи й утвердження [див. 7].

Український національний імператив сформульований (в художній формі) основоположником національно-екзистенціальної методології Т. Шевченком. І тут цікавим у методологічному сенсі феноменом постає «Кобзар», який найбільш чітко і масштабно вчить мислити в національних категоріях, формуючи тим самим новий тип української людини (багато в чому «шевченківської»). Саме усвідомлення цього дає підстави І. Франку 1906 року конкретизувати власне розуміння та значення Т. Шевченка як «речника національних ідей, як поета, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину і п'ятнував тих, що мучили й мучать її». Характерно, що сам національний імператив у Т. Шевченка постає виразно структурованим явищем. Можемо виділити цілу низку його конститутивних елементів, котрі корелюють із відповідними аспектами національного буття (як і гайдегерівського «тут-буття» чи «присутності») [див. 7].

Розглянемо тепер декілька прикладів із «Кобзаря» (переважно це форми свідомості максимально близького до автора ліричного героя), що стосуються різних національно-імперативних моделей. На початку поеми «Катерина» ліричний герой Т. Шевченка висловлюється в найбільш особистісному, здавалося б невідчуженому жодному колективному контексту, інтимно-моральному сенсі. Але виявляється, що все не зовсім так, що порушення традиційної моралі призводить до особистісної, родинної, зрештою, національної трагедії, тому – «Кохайтеся, чорнобриві, / Та не з москалями, / Бо москалі – чужі люде, / Роблять лихо з вами».

Величезне значення для збереження національної ідентичності народу, особливо поневоленого, бездержавного, відіграє рідна мова. Не випадково в поемі-посланії «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», що має експліцитно виражений, всуціль імперативний характер, Т. Шевченко виділяє мовний аспект, звертаючись до змаргіналізованих земляків, малоросів та відверто іронізуючи з показного слов'янофільського поліглотства: «...І в слав'янофіли / Так і претесь... І всі мови / Слав'янського

люду – Всі знаєте. / А свої дасьбі... Колись будем / І по-своєму глаголь, / Як німець покаже / Та до того історію / Нашу нам розкаже...»

У поемі «Кавказ» Т. Шевченка віднаходимо релігійний (християнський) імператив, що художньо утворює природну для українця віру в торжество християнської ідеї. Саме ця органічна для української ментальності віра стає могутнім джерелом для національної мобілізації та опору окупантам. І ліричний герой Кобзаря, і узагальнений тип українця в його поезії – це завжди і передусім християнська людина: «Ми віруєм Твоїй силі / І духу живому! / Встане правда! встане воля! / І Тобі одному / Помоляться всі язика / Вовіки і віки».

У наступних творах Т. Шевченка – «Згадайте, братія моя...» і «Мені однаково, чи буду...» – виразно звучать імперативи суспільно-громадянського змісту, у яких відбувається суто націоналістичне, якщо врахувати націологічні дослідження, розширення поняття патріотизму: любити свою Батьківщину замало, слід бути відповідальним за неї перед Богом і нащадками: «...Любіться, брати мої, / Україну любіть, / І за неї, безталанну / Господа моліть». А також: «Та неоднаково мені, / Як Україну злії люде / Присплять, лукаві, і в огні / Її, окраденую, збудять... / Ох, не однаково мені».

Так званий воїнський імператив дуже близький для художнього мислення протагоністів Т. Шевченка, який дає численні зображення воїнів-українців, «лицарів»: давніх русичів, козаків, гайдамаків та ін. Не випадково, що окремі рядки «Кобзаря» перетворюються на наказове гасло національно-визвольної боротьби, як у «Кавказі»: «Боріться – поборете!» Одним із зразкових типів українського воїна-визволителя та провідника націоналістичного чину стає лідер Коліївщини уманський сотник Іван Гонта, якого поет справедливо прославляє в поезії «Холодний яр» [див. 7], утворюючи тим самим у мисленні читача ідеали справедливої (бо «за святую правду-волю») війни: «За святую правду-волю / Розбойник не стане, /

Не розкує закований / У ваші кайдани / Народ темний, не заріже / Лукавого сина, / Не розіб'є живе серце / За свою країну».

У «Заповіті» Т. Шевченка маємо політико-емансипаційний (визвольний) наказ, наказ основоположний для кожного поневоленого народу. І тут не важливо, спрямований він проти зовнішнього (чужоземного) чи внутрішнього (свого) окупанта. І не важливо також, ідеться про імперські «кайдани» суто політичні, соціально-економічні чи духовні: «Поховайте та вставайте, / Кайдани порвіте / І вражою злою кров'ю / Волю окропіте».

У вище згадуваному «Посланії» одним із найбільш важливих структурних елементів національного імперативу стає державницький аспект. Тільки національна держава повноцінно і на всіх рівнях захищає націю та її буття, тільки в цій символічній «своїй хаті», у цьому колективному прихистку народ стає справжнім повновладним господарем своєї долі на своїй власній землі, стає по-справжньому вільним: «Подивіться на рай тихий, / На свою країну, / Полюбіте щирим серцем / Велику руїну, / Розкуйтеся, братайтеся, / У чужому краю / Не шукайте, не питайте / Того, що немає / І на небі, а не тільки / На чужому полі. / В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля».

Спробуємо також відслідкувати зворотний бік міфотворчого процесу в історіософії Т. Шевченка, а саме розвінчання російсько-імперських ідей, ворожих національній історичній пам'яті, реаліям минулого, через протиставлення їм антиміфів Переяславської ради («Великий льох»), Петербурга («Сон (У всякого своя доля...)»), кавказької війни («Кавказ»), викриття тоталітаризму Петра I та Катерини II. Усвідомлення в історії України непривабливих, часом потворних, рис осягнення свого неунікного морального обов'язку – безкомпромісно їх оприлюднювати і осуджувати – приносить поетові велику гіркоту та водночас є ознакою його творчої зрілості й духовної мужності [див. 3]. Такі переживання є проявом національної самокритики, що ввійшла невід'ємною складовою до Шевченкової націотворчої програми, стала потужним чинником

пробудження нації, майбутнього духовного і політичного відродження України. Отже, не буде перебільшенням сказати, що «містерія “Великий льох” у художньо-концептуальному осягненні Т. Шевченком ідеї й образу України є підсумковим, вершинним твором періоду “трьох літ”» [див. 1]. Його поетика і естетичний зміст несли значний потенціал, який давав імпульси для продовження і розвитку Шевченкового дискурсу України в роки арешту, заслання й повернення.

Символ «великого льоху» в містерії «Великий льох» – це варіація і поглиблення символу могили (козацької могили, кургану), що проходить крізь творчість Т. Шевченка, знаменуючи собою й історичну пам’ять народу, й нагадування про героїчне минуле, і докір сучасникам, і марноту людських зусиль перед плином часу, і зруйнування України, і разом з тим, навпаки, тимчасове «спочивання» тієї сили, яка має визволитися й воскресити Україну, бо в ній захована українська воля. Адже могила у Т. Шевченка має вимір не лише висоти, а й глибини: у ній сховано той дорогоцінний скарб, який, згідно з народною міфологією, відкривається лише посвяченому в таємницю. «Могила у Т. Шевченка – простір сакральний, вона є своєрідним медіатором між небом і землею – профанним простором» [див. 3]. Вона виступає вмістилищем не тільки історичної пам’яті, але й культурних надбань, духовності.

Для Т. Шевченка могила ніколи не була мертвою, а «позначала силу і міць українського народу, його державотворчі потенції». Розкопування могил сприймається поетом як «порушення гармонійної цілості чогось більшого, ніж навіть поховання загиблих за свободу козаків – сакральної сфери минулого – запоруки майбутньої нації». Вимір глибини, в якому криється відродження України, і став головним у символі *могили* – «великого льоху» в містерії, з якого постане українська воля.

У поезії «Стоїть в селі Суботові», яка є епілогом до містерії, поет дає свій присуд Б. Хмельницькому, вже не вперше говорячи про наслідки його нерозважливості, але й застерігає тих, хто сміється з України, бо це ще не

останній акт історичної драми: *«Не смійтеся, чужі люде! Церков-домовина Розвалиться... і з-під неї / Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!..»*

Отже, на Майдані під час Революції Гідності Т. Шевченко був присутній у дуже різних форматах: графіті, малюнках, плакатах у поєднанні з цитатами з його поезії із закликами до бою, боротьби, революції. Так поет став одним із майданівців. На барикадах була представлена також дуже суперечлива і неоднозначна серія із зображенням поета, що викликала бурхливі емоції. На цих плакатах і графіті він був представлений у дуже різний спосіб і на дуже різних рівнях масової культури. Художники зображували Т. Шевченка у сучасних провокативних образах. Такі зображення, доповнені цитатами з віршів поета, демонстрували потребу в його слові, його присутності «тут і зараз», як ідейного натхненника та провідника. Для цієї потреби не підходив той образ Т. Шевченка, який усі знали зі школи. Там ми побачили зображення поета у бандані на барикадах, з шиною у руках, де він готовий до бою. Інші образи: Шевченко на скутері, Шевченко-свинопас, Шевченко-супермен, Шевченко-даїшник, Шевченко-shegevara, Шевченко-космонавт. Таке мистецтво шокувало і обурювало багатьох тих, хто зростав на загальноприйнятому каноні та культі Т. Шевченка, але й стало доказом того, що для молодого покоління він як ніколи «живий» та актуальний, тому воно знаходить його в образі героя свого часу.

Слід також зазначити, що Т. Шевченко не тільки візуально був присутнім на Майдані. Регулярно його вірші звучали зі сцени, не тільки у формі поезій, але й музичних композицій, що додавало внутрішньої сили, бойового духу, відваги і сил продовжувати боротьбу.

Під час Майдану дуже цікавими, а також значимими були розповіді української інтелігенції, які зізнавалися, що Майдан змусив їх перечитати його твори і ще раз осмислювати їх для себе в контексті сучасної ситуації, надихнутися ними. Тому можна сміливо стверджувати те, що Майдан змусив усіх нас заново відкрити творчість Т. Шевченка.

Ось такий він, – Тарас Шевченко сьогодні, – модний, актуальний, сучасний! «Саме він першим вийшов на Майдан – іще тоді, коли там нікого не було. Коли й самого Майдану – не було. Він, власне, й створив наш Майдан – революційний, буремний, перманентний. Територію свободи, форпост гідності, простір самоусвідомлення, самовизначення, самотворення. Він першим став на цьому Майдані, випроставшись на повен зріст, із гордо піднятою головою, з вірою у серці та вогнем в очах», – як слушно зауважив літературознавець Б. Тихолоз. А ми пішли за ним.

Т. Шевченко – це Україна! Це твердження напрочуд просте й самоочевидне до банальності. Тільки що цю самоочевидність кожне покоління має відкрити для себе самотужки. Наша генерація зробила це на Майдані, продовжує робити це і зараз, раптом відчувши плече свого духовного гетьмана (О. Сліпущко) і його непереможну життєдайну силу, особливо гостро необхідну в найскрутніші моменти революційного та воєнного протистояння.

Проаналізувавши основні аргументи щодо існування непересічного історіософського бачення Т. Шевченком української національної історії, можна стверджувати, що у своїх творах історіософського змісту й націософського спрямування Т. Шевченко в оригінальній, новаторській формі втілює свою філософсько-поетичну концепцію історії України, в основному – її переломного етапу – Переяславської угоди – та фатальних для нації політичних, соціальних, соціально-психологічних наслідків цього акту. Т. Шевченко висловлює власні пророчі уявлення про майбутнє Батьківщини, віру в пробудження українського народу, його духовне відродження, здобуття незалежності та розбудову національної держави.

Ми живемо в час історичний та до незбагненності героїчний. Тисячі смертей найдостойніших із захисників, знівечена земля, пошматована душа України... Але віра міцна як ніколи, єдність вражає і... так важко, так невимовно важко... Але наші Герої, наші Воїни Світла – наша гордість і

впевненість у перемозі! Тому ми знаємо, ми впевнені, ми переконані – ми переможемо! Слава Україні та її Героям! Низький уклін!!!

Контрольні запитання:

1. Чому Т. Шевченко вважається духовним лідером Революції Гідності?
2. У чому, на Вашу думку, полягають причини недостатньої обізнаності європейського читача з творчістю Т. Шевченка?
3. Чому питання української мови було таким важливим у часи Т. Шевченка і є надважливим у наш час?
4. Які національні категорії у творчості Т. Шевченка формують основу його національного імперативу?

Список використаних джерел:

1. Барабаш Ю. Тарас Шевченко : імператив України. Історіо- й націософська парадигма. Київ, 2004.
2. Грабович Г. Поет як міфотворець : Семантика символів у творчості Шевченка. Київ, 1998.
3. Дзюба І. Тарас Шевченко. Київ, 2005. 704 с.
4. Жадан Сергій. Anarchy in the UKR. Харків, 2005.
5. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. 3-тє видання. Київ, 2006.
6. Задорожна Л. М. Тарас Шевченко. *Задорожна Л. М. Історія української літератури кінця XVIII – 60-х років XIX століття : підручник.* Київ, 2004. С. 173–218.
7. Іванишин П. В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко. Київ, 2008. 392 с. (Монограф).
8. Кошмаль Вальтер. Тарас Шевченко : забутий український поет-ікона. Peter Long Ltd Міжнародні академічні видавництва. Німеччина, 2014. 268 с.
9. Курков Андрей. Добрый ангел смерти. Харков, 2008. 378 с.
10. Мозер Міхаель. Тарас Шевченко і сучасна українська мова : спроба гідної оцінки / Переклад з нім. В. Кам'янець. Львів, 2012 (Серія «Історія мови»). 328 с.
11. Сліпушко О. М. Духовна держава Тараса Шевченка : монографія. Київ, 2013. 127 с.
12. Фізер І. Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка? *Слово і час.* 1990. № 5. С. 33–40.
13. Філософський енциклопедичний словник / [ред. кол.: В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. / НАНУ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди]. Київ, 2002. 742 с.
14. Франко І. Тарас Шевченко. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Т. 28. Київ, 1980. С. 112–122.

15. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12-ти т. / [ред. кол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. Київ, 2003. 492 с.

Бібліографія вміщених праць:

Гудима А. Мотив історичної спадкоємності в поезіях Т. Шевченка 1837–1850 років. *Закарпатські філологічні студії*. 2021. Вип. 17. Т. 2. С. 165–172.

Гудима А. Мотив історичної слави в поетичній творчості Т. Шевченка. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філологія»*. 2021. Вип. 45. С. 114–126.

Гудима А. Поняття поневолення і рабства в художній свідомості Т. Шевченка. *Шевченкознавчі студії*. 2022. Вип. 1 (25). С. 65–76.

Шаповалова А. Концепт свободи як волі у поетичній творчості Тараса Шевченка. *Шевченкознавчі студії*. 2012. Вип. 15. С. 44–57.

Шаповалова А. Естетичні засади творчості Тараса Шевченка: концепція краси. *Шевченкознавчі студії*. 2017. Вип. 20. С. 141–152.

Шаповалова А. Добро як визначальна категорія духовно-етичної парадигми творчості Т. Шевченка. *«Нові виміри сучасних філологічних досліджень: міждисциплінарний підхід»: збірник тез Всеукраїнської наукової онлайн-конференції* (Київ, 10–11 листопада 2022 року). К., 2022. С. 100–101.